

ԱՐՁԱԳԱՆԻՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ ԵՒ ԳԱԼԻՍ ԿԻՐՈՍԿԷՆ ԵՐԵՎԱՆ

Տարեկան բաժանորդագրին է հիշվում րուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՆԻՔ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրականառնոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Типопись, Редакция „Арцаганск“.

Առանձին համարները 10 կ.

Յայտարարութիւնների բաւին 2 կ.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սկզբունք և գործադրութիւն: Երեւանի քաղաքի քաղաքացիական պ. Երեւանի քաղաքի հայերի մասին: Ներքին ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Բարեկէմէյ Սենտ-Իլլերի Ֆրանսիական ջողումը հայերի մասին: Լուր Փարիզից: Մե հոգեւոր կարգադրութիւն: Նամակ խմբագրին: «Գուստաւ Վաղա», հայերէն լրագրամատութիւն: Վանից լուր արտատահմանի մի հայ լրագրի մէջ: Կրօնափոխ հրէայ ընտանիքը: Հեղեղ Ղարոււմ: ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ: ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Նամակ Փարիզից և լուրեր: —ՖԷԼԻԵՏՈՆ: Ճանապարհորդութիւն Ղարսից մինչև Անի: — ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՍԿՋԲՈՒՆԻՔ ԵՒ ԳՈՐԾԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

I

Երբ տեսնում ես, որ գործը հակառակում է խօսքին, որ վարմունքը չի համապատասխանում վարդապետութեան, երբ համոզվում ես, որ մինչև անգամ նորքա, որոնք յայտնի սկզբունքների նահատակ էին համարում իրանց, ամենաթեթև փորձութեան անգամ չեն դիմանում և իրանք ոտնատակ են տալիս իրանց դաւանաւոր սկզբունքները—երբ զգում ես, որ այն, ինչ որ ամուր էիր համարում, թող է, ինչ որ հաստատուն, խախտ է, ինչ որ անթափ, հնացեալ է և փթուն, ակամայ սահման ես դնում լուրթեանդ և, չնայելով, որ ոչ ժամանակը, ոչ շրջապատող հանգամանքները, նպաստամատուց չեն լինում քեզ, այնու ամենայնիւ ջանք ես անում ըստ չափու մատնացոյց անել ինչպէս ինչպէս:

Մեր խօսքը, ի հարկէ, մեր ներքին գործերի վերաբերութեամբ է: Ո՞րոնք են մեր ներքին գործերը:—Մեր ընտանիքը, մեր հասարակութիւնը, մեր ուսումնարանները, մեր եկեղեցին: Մեր եկեղեցին. . . Հայաստանեայց առաքելական անկախ եկեղեցին. . . Որքան վսեմ, որքան հզօր, որքան սուրբ և նուիրական մի հիմնարկութիւն է սա. . . որպիսի շքեղ անցեալ, որպիսի փայլուն պատմութիւն և պանծալի յիշատակներ ունի սա. . .

քանի՜ քանի նուիրական սկզբունքներ, օգտաւէտ վարդապետութիւններ և բարերար արտօնութիւններ ունի սա մշակած և աւանդած իւր զաւակներին. . . Բայց որքան անշուք է նա այժմ, որքան նսեմ, որքան փառազուրկ. որքան թուլացած են նորա մէջ տիրող բարի սովորութիւնները, վարդապետութիւնները, սկզբունքները. . . Եւ այս միմիայն ի շնորս իւր անհարազատ սպասաւորների:

Մեր ձախորդութիւնների պատճառները մենք սովոր ենք միշտ դուրսը որոնել. ինքներս անկայուն և անհաստատ լինելով, մենք միշտ պատրաստ ենք արգարացնել մեր մեղապարտ գլուխը՝ արտաքին հանգամանքները մէջ բերելով. մինչդեռ եթէ ճշմարիտ մի բան ծանրանում է մեզ վերայ, դա էլ մեր սեպհական անշնորհքութիւնը, մեր անպիտանութիւնն է: Առաջ ու առաջ մենք ինքներս խախտում ենք այն, ինչ որ ունինք և երբ նկատում ենք, որ ուրիշները մեր անձամբ ոտնատակ տուած սկզբունքներին յարգանք չեն նայում, վրդովվում ու նեղանում ենք: Այս տխուր իրողութիւնն ապացուցանող շատ փաստեր ունինք, բայց այս անգամ չենք կարող նոցանից մէկի վերայ գոնէ ակնարկ չձգել:

Իւրաքանչիւր հայ, ով փոքր ի շատէ ծանօթ է իւր եկեղեցու ներքին կազմակերպութեանը, մի առանձին պարծանքով յիշում է այն սկզբունքը, որ տիրում է եղել նորա մէջ—ընտրողական սկզբունքը: Հայոց եկեղեցու աւանդական կանոններով, որոնք սրբագործուած և օրէնքի կերպարանք են առած, եկեղեցու հօտն ու հովիւր մի անբաժան ամբողջութիւն են կազմած, մէկը միւսին լրացնող իրանց փոխադարձ պարտականութիւններով և իրաւունքներով: Այսօր թէ այն գեղեցիկ ընտրողական սկզբունքը, թէ հօտն ու հովիւ մէջ դարերով տիրող հայր—որդական համերաշխութիւնը, եթէ շասենք ամբողջապէս խաղտուած, գոնէ անչափ թուլացած և նշանակութիւնից զրկուած են հանդիսանում մեզ:

Հոգեւորականը այսօր մեղադրում է իւր աշխարհա-

կան եղբորը, որ սա նոյն յարգանքով և ակնածութեամբ չէ վերաբերվում զէպի իւր աւագ եղբայրը, նորա վերաբերութեամբ չէ կատարում իւր պարտականութիւնները, մոռանում է իւր եկեղեցին, չէ յաճախում այնտեղ իւր Հոգեւոր պարտականութիւններին լրումն տալու: Աշխարհականը իւր կողմից մեղադրում է իւր Հոգեւոր եղբորը, որ նա շեղուել է իւր սկզբնական աւանդական առաքինութիւններից, որ եկեղեցին «Տուն Աղօթից» շինելու փոխարէն, շինել է «Այլս աւագակաց», ինչպէս յանգիմանում էլ միանգամ մեր Փրկիչը, որ նա, եկեղեցու Հոգեւոր անդամը, սկսել է արհամարհել իւր Հօտի պահանջները, առ ուստ արկանել նորա իրաւունքները և վարուել նորա Հետ ինչպէս անբան Հօտի Հետ:—Ո՞վ է արդարը սոցանից: Դժուար է պատասխանել այս Հարցին: Մի բան միայն շատ պարզ և նկատելի է. որքան շեղվում է Հոգեւորականը իւր նախապապերի աւանդական սովորութիւններից, այնքան ժողովրդականաց յարգանքն էլ պակասում է նորանից, որքան արհամարհում է սորա իրաւունքները, նոյնքան ինքը պատուազուրկ կացութեան մէջ է ընկնում, որքան կեղեքում է սորան, այնքան իւր Հասը պակասում է: Եւ այդ շատ Հասկանալի է: Միշտ և ամենայն տեղ ժողովուրդը աւելի աւանդապաշտ է եղած և երբ նկատած է, որ իւր աւանդութիւնները արհամարհվում են, սկսած է, եթէ ոչ Հալածել, գէթ աւելի խիստ արհամարհել իւր իրաւունքները խախտողներին: Հայոց եկեղեցու պատմական—աւանդական սկզբմանց շնորհիւ եկեղեցու Վեհապետն անգամ Ազգից է ընտրուած եղել, այդ պատճառով էլ ազգը ամենայն զէպքում թե և թիկունք է եղած նորան, նորա բոլոր Հրամանները սրբութեամբ և ակնածութեամբ է կատարած և նորան էլ իբրեւ սուրբ պաշտած է ու մեծարած:

Նոյն աւանդական սկզբունքի զօրութեամբ Հայաբնակ գաւառների առաջնորդները միշտ ընտրուելիս են եղել նահանգի Համախօսական գրութեամբ և վեհապետի Հաստատութեամբ. այդ է եղել պատճառը, որ ներքին ճգնաժամների միջոցին ամէն մի նահանգի եպիսկոպոս, իւր ժողովրդի գլուխն անցած, միշտ օգնութեան է եկած ամբողջին, և առաջնորդն ու ժողովուրդը միշտ կազմել են մի Հօտ և մի Հովիւ, բառիս բուն քրիստոնէական նշանակութեամբ: Այդ սրբանունէր սովորութիւնը իւր Հիմունքի մէջ եղծուած ու խաղողուած է և Հէնց այդ պատճառով է, որ մեր թեմական առաջնորդներից Համարեա ոչ մէկը չունի որ և է ժողովրդականութիւն. նա չի սիրում ժողովրդին, չի նախատեսում նորա կարիքները, ժողովրդի ցաւով չի ցաւում, նորա ուրախութեամբ չի ուրախանում. նա ապրում է կղզիացած, անջատուած և մի քանի շողոքորդներով շրջապատուած: Դեռ լաւ է, որ Հասարակութեան ընտիր ներկայացուցիչներից մի քանիսը, լիջելով առաջնորդների պատմական անցեալը, յարգելով նոցա բարձր կոչումը և եկե-

ղեցական աստիճանը, ամենայն զէպքում օգնութեան են գալիս նորան թէ բանիւ և թէ գործով: Ապա թէ ոչ, ժողովուրդը, մեծամասնութիւնը, որ նորան չի կանչել, որի Համար նա չի էլ եկած էապէս, այլ եկած է որպէս մի պաշտօնատար անձն մի խումբ եկեղեցականների Համար, նորանից խորշում է, նսրան չի սիրում:

Ժողովրդի միակ մերձաւորը, միակ սիրելին, որ նորա Հետ, մինչև այսօր էլ, անմիջական, Հայր—որդական յարաբերութիւն է պահպանում, որին նա կարող է յարգել, եթէ յարգանքի արժանիք ունենայ, և սիրել, եթէ սիրուի նորանից—գա քահանան է, այն միակ եկեղեցական պաշտօնեան, որին ժողովուրդը ինքն է ընտրում, ինքն է Հրաւիրում, ինքը պահում:

Մեր չար բազմից այսօր տեսնում ենք, որ ժողովրդի այդ միակ մերձաւորին էլ աշխատում են խորթացնել, Հեռացնել, օտարացնել նորանից: Քահանան, որպէս այն միակ Հոգեւոր պաշտօնեան, որ արտօնութիւն ունէ մտնել իւր ծովի տունը, միջամտել նորա ներքին գործերին իբրեւ բարի խորհրդատու, որի առաջ բացվում են ամեն քրիստոնէի սրտի գաղտնիքները, որին Հաղորդում է իրան կեղեքող վշտերն ու տառապանքները թէ Հարուստը և թէ աղքատը, որը խաղաղեցնում է ընտանեկան գոտութիւնները, անգործացնում վրդովեալ սրտերը, խաղաղութիւն պարգևում խղճահարեալ Հոգիներին, այդ աստուածային պաշտօնեան օրէցօր Հեռանում է իւր ուղղակի կոչումից և, չենք սխալուել, եթէ նախագուշակենք, որ կը գայ մի օր, երբ անդիմադրելի անջրպետը կը բաժանի նոցա իրարից և ոչինչ մարդկային ոյժ չի կարող մօտեցնել այլ ևս:

Այսօր մենք տեսնում ենք, որ քահանաները բոլորն ունեն սուղնիկ պէս, և առանց մեր գիտութեան, շատ անգամ մեր ուղղակի ցանկութեան Հակառակ, մեզ Հովիւ ու մխիթարող են նշանակվում: Քինախնդրութիւնը պարտաճանաչութեան տեղ անցնելով, այսօր մենք տեսնում ենք, որ եկեղեցու Հարազատ սպասաւորները, որոնք քսան, երեսուն տարի ծառայում են սորան, պատուազուրկ են լինում և նոցա տեղը բերվում, նշանակվում են մարդիկ, որոնք օտար են այդ եկեղեցուն, անծանօթ են ժողովրդին, Հրաւիրուած չեն նորանից: Եւ այս դարձեալ ժողովրդի բացարձակապէս արտայայտած ցանկութեան Հակառակ:

Այսօր, իրաւունքների և արտօնութիւնների դարում, մենք տեսնում ենք, որ մեզ Հետ, ժողովրդի, եկեղեցու ծխի Հետ, վարվում են այնպէս, ինչպէս նախորդածը իւր նախորդի Հետ. մեզ Հրամայում են ամբողջ խումբով, ամբողջ ժողովուրդով, տնով տեղով թողնել այն եկեղեցին, որի մէջ աղօթել է մեր Հայրը, որին երկրպագել է մեր պապը և որի Հիմնաքարը դրել է մեր նախապապը և գնալ մի ուրիշ եկեղեցի. . . Եւ ո՞վքեր են այդպէս վարվողները մեզ Հետ: Մեր Հոգեւոր ա-

առջնորդները և նոյն իսկ առաջնորդների մէջ ընտիր համարուածները:

Միւս անգամ մենք կը վերադառնանք դէպի այս խնդիրը:

ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՀԱՆՍԱՊԱՐՀՈՐԴ Պ. ԵԼԻՍԵՅՎԻ ԿԱՐԾԻՔԸ
ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ուղիղ մի տարի սորանից առաջ Պետերբուրգի Կայսերական Աշխարհագրական ընկերութիւնը և Կայսերական Պաղեստինեան ընկերութիւնը վճռեցին ուղարկել յայտնի ճանապարհորդ բժիշկ Ս. Վ. Ելիսէյվին Փոքր Ասիա և Միջագետք՝ գիտնական հետազոտութիւնների համար: Սոցանից վերջինը լանձնել էր հետազոտել ցամաքային ճանապարհը դէպի Ս. Երկիրը, Կովկասի և Փոքր Ասիայի վրայով, իսկ Աշխարհագրական ընկերութիւնը խնդրել էր մարդախօսական (անտրոպօլօգիական) խուզարկութիւնների հիման վերայ մօտաւորապէս որոշել արեւական և սեմական ցեղերի սահմանները: Այդ վերջին նպատակի համար երիտասարդ բժիշկը պարտաւորուած էր իւր ուսումնասիրութեան գլխաւոր կենտրոնները ընտրել Հայաստանը, Քրդիստանը և Սաւրոց Միջագետքը, մինչև Պաղեստին: Տեղեկանալով Աշխարհագրական ընկերութեան այդ վճռի մասին և միանգամայն համակրելով այդ ճանապարհորդութեան նպատակին, ես դիմեցի բժիշկ Ելիսէյվին և նորա միջոցով Աշխարհագրական ընկերութեան, որը և թոյլ տուեց ինձ մասնակցելու տաղանդաւոր ճանապարհորդի գիտնական հետազոտութիւններին, որոշելով միւսնոյն ժամանակ տալ ինձ այդ մասին հարկաւոր եղած վկայութիւնները և միջոցները: Երբ մենք հասել էինք մեր ժամադրութեան տեղը—Թիֆլիզ և արդէն պատրաստվում էինք Երևանի վրայով անցնել Տաճկաց սահմանը ու դիմել դէպի Վան, այդ ժամանակ տեղի ունեցան մի քանի անակնկալ, քաղաքական նշանակութիւն ունեցող, դէպքեր, որոնք ստիպեցին մեզ փոխել մեր որոշած ճանապարհը և Հայաստանի ու Քրդիստանի ուսումնասիրութիւնը թողնել մի ուրիշ աւելի յարմար ժամանակի:

Որովհետև ինձ ամենից աւելի հետաքրքրողները հէնց այդ երկիրներն էին, ուստի այդ անյաջողութիւնից յետոյ ես վերադարձայ կրկին Պետերբուրգ, ուր արդէն սկսուել էին մեր դասախօսութիւնները: Իսկ յարգելի ընկերակիցս Կ. Պօլսի վրայով գնաց Աթոս ռուսական վանքը և այնտեղից էլ Պաղեստին: Մօտ 5 ամիս երիտասարդ գիտնականը պտտելով Սիրիայում, Լիբանանի և Կիլիկիայի կողմերում, վերջապէս անցեալ փետրուար ամսին Այնթապի, Մելիտինէի, Սիսի, Սեբաստիայի, Թոխաթի, Խարբերդի, Երզնկայի և Տրապիզոնի վրայով վերադարձաւ Պետերբուրգ, բերելով իւր հետ ահագին գիտնական պաշար: Այդպիսով յարգելի բժիշկը, անցնելով Փոքր Ասիայի մէկ ծայրից մինչև միւսը, նորա բո-

լոր լայնութեամբ միջոց է ունեցել տեսնելու և մօտիկ ծանօթանալու համարեա բոլոր այն ազգաբնակչութիւնների հետ, որոնք ապրում են Օսմանեան պետութեան այդ ընդարձակ տարածութեան վերայ:

Իւր այդ ճանապարհորդութեան արդիւնքների մասին երիտասարդ բժիշկը ներկայ ամսուայ սկզբներին, ներկայացրեց հաշիւ Աշխարհագրական և Պաղեստինեան ընկերութիւններին, որոնց նստին, բացի ժողովրդի խուռն բազմութիւնից, ներկայ էին Նորին Կայսերական Բարձրութիւնները—Սերգէյ Ալեքսանդրովիչ և Պաւել Ալեքսանդրովիչ, ազգային լուսաւորութեան նախարարը, Պետերբուրգի և Կիեվի միտրապօլիտները, Կովկասեան էկզարխը, սինօդի օբէր-պրօկուրօրը և շատ ուրիշ բարձրաստիճան անձինք: Այդ տեսակ անձանց ներկայութիւնը ցոյց է տալիս, թէ ինչքան բարձր է գնահատում ռուս հասարակութիւնը երիտասարդ գիտնականի հետազոտութիւնները, որոնք այդպիսով աւելի ևս նշանակութիւն են ստանում մեզ համար:

Ես շատ ցաւում եմ, որ ժամանակի սղութեան պատճառով, չեմ կարող մանրամասնօրէն կանգ առնել այն բոլոր կէտերի վերայ, որոնք յարգելի ճանապարհորդը գեղեցիկ կերպով պարզեց ունկնդիրների առաջ և որոնք վերին աստիճանի հետաքրքրական և միւսնոյն ժամանակ խորին ուշադրութեան արժանի են մասնաւորապէս մեզ—Հայերիս համար: Նորա հետազոտութիւնները շուտով լոյս կը տեսնեն ռուսաց պարբերական հանդէսների մէջ, և այն ժամանակ դուցէ հայ հասարակութիւնը միջոց կ'ունենայ մեր մամուլի միջոցով աւելի մօտիկ ծանօթանալու նոցա հետ:

Այս անգամ մենք բաւականանում ենք Հաղորդել միայն այն կէտերը, որ երիտասարդ գիտնականը յայտնեց յիշեալ ընկերութիւնների նստերում մեր՝ Հայերիս՝ վերաբերութեամբ: Եւ որպէս զի ոչ մի բան աւելացրած կամ պակասեցրած չլինենք տաղանդաւոր ճանապարհորդի գեղեցիկ խօսքերից, մենք նորա յայտնած մտքերը հայերի մասին մէջ ենք բերում այստեղ բառ առ բառ, թարգմանելով նորա աշխատութեան ձեռագրից:

Ամենից առաջ խօսելով թուրք ժողովրդի վերայ, իբրև տիրապետող տարրի, և ի միջի ալլոց Հաղորդելով այն հետաքրքրական փաստը, թէ այդ տարրը սկսում է կամաց-կամաց նուազել Փոքր Ասիայում, այնուհետև յարգելի ճանապարհորդը անցաւ Հայերին:

Ահա նորա խօսքերը.

«Թուրքերից յետոյ մենք կանգ ենք առնում Հայերի վերայ, թէև սոքա գուցէ ամենից աւելի տարածուած են Փոքր Ասիայի—այդ ժողովրդագրական (էտնօգրաֆիական) տարրերով հարուստ աշխարհի մէջ: Հայերին, ինչպէս և հին Հելլեններին, նախանձելի դեր է վիճակուած՝ կենդանի կապ լինել Արևելքի և Արևմուտքի մէջ մարդկային պատմութեան երկու նշանաւոր շրջան-

ներում, երբ Արևմուտքի քաղաքակրթութիւնը թափանցում է մինչև Արևելքի սիրտը և սկսում է արդէն սթափեցնել նորան իւր հազարամեայ քնից: Հայերի դերը այժմ աւելի ևս պատկառելի է, որովհետև նոքա սփռում են քաղաքակրթութեան լոյսը մինչև այն լեռները, որոնք իրանց շառաւիղներով հասնում են մինչև հիւսիսային Միջագետք: Բացի այդ փառաւոր դերից, հայերը արժանի են մեր առանձին ուշադրութեան ոչ միայն մարդաբանական, այլ և պատմական-կենսաբանական (բիօլոգիական) տեսակետից: Մի ազգ, որ կարողացել է պաշտպանել իւր անհատականութիւնը սկսած Նեբրովթի և Շամիրամի ժամանակից մինչև մեր օրերը, որ կարողացել է մասամբ պահպանել իւր տիպը, իւր սովորութիւնները, իւր լեզուն, իւր կրօնը, չնայելով որ ոչ մի ժողովուրդ, նոյն իսկ հրէաները, չէ ենթարկուել այնքան տառապանքների, ինչքան Հայկալ սերունդը,—մի այդպիսի ազգ չէ կարող մոռացուիլ պատմութեան էջերում: Գոյութեան կռուի տեսակետից զարմացման և ապշութեան արժանի են տոկոսնութիւնը և յարատևութիւնը այդ փոքրիկ ազգի, որը ամբողջ տասնեակ դարերի ընթացքում անընդհատ շրջապատուած է եղել հզօր պետութիւններով: Նւ մինչդեռ կործանուեցին մեծ Ասորեստանը և Բաբելոնը, Պարթևների, Մակեդոնացիների, Հռոմէացիների, Արաբների և Մոնղոլների զօրաւոր իշխանութիւնները, մինչդեռ բնաջինջ եղան և անյայտացան աշխարհի երեսից Քաղդէացիների, Պոնտացիների և Պարթևների նման հզօր ժողովուրդները, սակայն Հայկական փոքրիկ ազգը ոչ միայն մնաց կենդանի, այլ դեռ ևս լի է կեանքով և յոյսով, պապական է գիտութեան ծարաւով և վառվում է գործունէութեան և աշխատութեան սիրով: Նա դեռ ևս մտածում է թօթափել իւր գերութեան հազարամեայ լուծը, մշակում է իւր լեզուն, զարգացնում է իւր գրականութիւնը, դիմում է անդադար դէպի յառաջ և արդէն շատ բանի հասել է: Այս ազգը մի առեղծուած է պատմութեան համար, մի աւելի խրթին առեղծուած, քան թէ հրէաները և գնչուները: Այդ երկու համաշխարհային քաղաքացիները, որոնք կարելի է ասել յաւիտենական թափառականներ են, զուրկ մայրենի հողից և հայրենիքից, և որոնց համար հայրենիքը այնտեղ է, ուր որ կայ մի կտոր հաց—ubi bene ibi patria: Մինչդեռ հողագործ հայը երբեք չէ լքել իւր Հայաստանը, շատ հեռու չէ գնացել Վանայ ծովակի ափերից և Արարատի ստորոտներից: Հայ ժողովրդի այդ ամուր կապը իւր հողի հետ ցոյց է տալիս, թէ ինչքան սխալվում են այն անձինք, որոնք համեմատում են նորան հրէաների հետ, համարելով նորան միայն վաճառական ժողովուրդ:— Ինչո՞ւմն է կայանում այդ փոքրիկ, բայց միեւնոյն ժամանակ իւր պատմական անցեալով մեծ ազգի այդ զարմանալի տոկոսնութեան պատճառը: Չձմարիտ է, ճակատագիրը նշանակելով հայերին, ինչպէս և յոյներին, Արե-

ւելքի և Արևմուտքի մէջ իբրև կապող տարր, շնորհել է նոցա և այդ դերի համար հարկաւոր եղած յատկութիւնները—ճարակութիւն, հնարագիտութիւն, խելքի նրբութիւն, բնաւորութեան ճկունութիւն, տոկոսնութիւն և լեզուները գիւրութեամբ ուսանելու ընդունակութիւն, բայց այդ ամենը դեռ բաւական չէ բացառելու հայերի գոյութեան առեղծուածը, այն հայերի, որոնց Եւրոպան այժմ միայն սկսում է փոքր առ փոքր ճանաչել, մինչդեռ նոյն իսկ Բերլինի վեհաժողովում նա չէր կամենում ճանաչել հայերին իբրև ազգութիւն:

«Չնայելով իւր բազմադարեան պատմութեան և այն հազարաւոր արկածներին, որոնց անդադար ենթարկուել է այդ ազգը, այսու ամենայնիւ հայերի տիպը աւելի անխառն է մնացել, քան թէ Փոքր Ասիայի միւս ազգութիւններից որ և իցէ մէկի տիպը. . . Այնպէս, որ ներկայ ժամանակում հայերին կարելի է դասել աշխարհքի ամենազուտ արիւն ունեցող ազգերի կարգում, որոնք պահպանել են իրանց տիպի մաքրութիւնը գոնէ այն չափով, ինչ չափով որ ժառանգել են իրանց հայրերից և պապերից» . . .

Այդ ընդհանուր ակնարկից յետոյ յարգելի բժիշկը մանրամասնօրէն նկարագրեց հայերի տիպը, հիմնուելով իւր արած բազմաթիւ մարդաբանական չափսերի վերայ, որոնց մասին կաշխատենք մի ուրիշ անգամ աւելի մօտիկ ծանօթացնել «Արձագանք»-ի ընթերցողներին: Հայերից յետոյ նա անցաւ քրդերին, ղզլբաշներին, եզիդներին և Փոքր Ասիայի միւս ազգաբնակչութիւններին:

Վերջացնելով իւր հաշուի ընթերցումը, երիտասարդ գիտնականը յայտնեց, որ իւր ճանապարհորդութեան միջոցին նա աւելի է ունեցել մօտիկ կերպով ծանօթանալու «հայկական հարցի» հետ, որի մասին նա այժմ պատրաստում է մի ընդարձակ յօդուած ուսաց ամենամեծ հեղինակութիւն ունեցող հանդէսներից մէկի մէջ տպելու համար:

—«Բերլինի վեհաժողովը, ասաց նա, որ այնքան մարդասէր գտնուեց դէպի տաճկահայատակ միւս քրիստոնեայ ազգութիւնները, շատ ժլատ հանդիսացաւ հայերի վերաբերմամբ: Իւր Յ1-րդ յօդուածով նա իսկապէս հայերի շրթունքները միայն շօշափեց, առանց նոցա քաղցը յագեցնելու» . . . Ճանապարհորդի վերջին խօսքերը ծածկուեցին ունկնդիրների բուռն ծափահարութեամբ, որից յետոյ նորին Կայսերական Բարձրութիւնները և բարձրաստիճան հանդիսականները, մօտենալով յարգելի բժշկին, յայտնեցին իրանց շնորհակալութիւնը:

Բառ առ բառ մէջ բերելով այստեղ Ս. Վ. Ելիսէւլի կարծիքները հայերի մասին, մենք աւելորդ ենք համարում մեր կողմից որ և է խորհրդածութիւն աւելացնել նոցա վերայ: Յարգելի բժշկի խօսքերը այնքան գեղեցիկ և պարզ են, որ չեն կարօտում մեր բացադրութեան: Մենք այսքանը միայն կասենք, որ մեզ համար,

ի հարկէ, միսթարական է լսել այդպիսի անաչառ դատողութիւն օտարազգի գիտնականների բերանից այն անպարտ ժողովրդի մասին, որի վերայ մինչև այսօր այնչափ զրպարտութիւններ են բարդուել տգէտ և անարդար մարդիկների կողմից. . . Այդպիսի անաչառ դատողութիւնը բացի միսթարական լինելուց կարող է նաև օգտակար լինել. . .

Թ. Զաքարյան.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Արձագանք»-ի վերջին համարներից մէկում մենք ծանօթացրել էինք ընթերցողներին Լուվէն քաղաքում անցեալ տարի լոյս տեսած պրօֆեսօր Ֆելիքս Նէվի L'Arménie ancienne et sa littérature գրքի բովանդակութեան հետ: Այժմ այդ աշխատասիրութեան մասին ֆրանսիացի հռչակաւոր գիտնական և պետական շնորհաբար խառնուրդի Սէնտ-Իլլեր՝ մի մատենախօսութիւն է հրատարակել Journal des Savants ամսագրի մէջ, որ և ամբողջապէս թարգմանօրէն կ'առաջարկենք մեր ընթերցողներին ուշադրութեան հետևեալ համարում:

* *

Փարիզից պ. Մարակը մեզ գրում է.

«Մի քանի օր առաջ առիթ ունեցանք տեսնելու մի հայ երիտասարդի մօտ ֆրանսերէն թարգմանուած Գամառ-Քաթիպայի մի քանի բանաստեղծութիւնները: Թարգմանութեան լեզուն, ոճը բաւականին յաջող էին: Յանկալի կը լինէր, որ մեր հայրենակիցը շարունակէր իւր աշխատութիւնը: Եթէ այսպիսի մի թարգմանութիւն լոյս տեսնէ ֆրանսերէն լեզուով, կարծում ենք, որ շատ արդիւնաւէտ կը լինի»:

* *

Լսում ենք, որ Վրաստանի և Իմերէթի Սրբազան Առաջնորդը առաջադրութեամբ պատուիրել է տեղոյս կոնսիստորալին, որ հանգուցեալ Արիստակէս աւագ քահ. Բէնք-Լեանի փոխարէն Մոզնու սուրբ Գէորգ եկեղեցում աւագ քահանայ նշանակուի Բէթղէհէմի սուրբ Աստուածածին եկեղեցու աւագ քահանայ Հայր Յարութիւն Սուգանաճեանը: Հանգուցեալ Բէնք-Լեանի ծխի վերայ քահանայ նշանակուած է Սիսակ քահանայ Սահակեանը, առանց ժողովրդականաց կամքը հարցնելու: Այսօր էլ, հակառակ ժողովրդի կամաց, ուրիշ եկեղեցու աւագ քահանայ են բերում նոյն եկեղեցու համար: Հայր Բէնք-Լեանի մահից յետոյ Մոզնու եկեղեցու ծխական և ժամաւոր ժողովրդականների ընտրելազոյն մասը մի խընդրագիր է ներկայացնում տեղոյս սրբազան առաջնորդին, խնդրելով, որ նա միջնորդէ Վեհափառ Հայրապետի ա-

ռաջ աւագ քահանայութիւն շնորհելու Տէր-Մուշեղին, — որ յօրէ մօնկութենէ ծառայում է այդ եկեղեցուն, որի հոգեւոր պաշտօնակատարութեան ժամանակամիջոցին Յ) տարուց էլ աւելի է — ի վարձադրութիւն նորա երկարամեայ և բազմադիմի ծառայութեանց: Եղծումը կատարելով կացուցանելու համար՝ Սրբազան առաջնորդը խընդրում և թուրքութիւն է ստանում՝ Մոզնու եկեղեցու քահանաներից մէկին, հայր Զմշկեանին, որ 26 տարի ծառայում է այդ եկեղեցուն որպէս միաբնոյն քահանայ, իւր ծուխով ու ժողովրդականներով տեղափոխուել Բէթղէհէմ, որպէս զի Տէր Յարութիւն քահանան տեղ ունենայ Մոզնի եկեղեցում. . .

* *

ՆԱՄՍԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Թիֆլիս, 1887 թ., Ապրիլի 15-ին:

Պ. Խմբագիր.

Ամբողջ մի ամիս է անցել այն օրից, երբ ես Հայոց Կոնսիստորիային վկայական եմ ներկայացրել մետրիքական ստանալու համար, բայց մինչև օրս չեն վերադարձրել ինձ: Զինուորական ցանկի մէջ կարգաւով իմ ազգանունս, պէտք է օր առաջ ներկայացնէի Քաղաքային Վարչութեան մետրիքականս, որովհետեւ, ես ծնուած լինելով 1865 թուականի փետ. 22-ին, իմ տարիքը անցել են նշանակուած 66 թուականից: Ուրեմն, ինձ մնում է մետրիքականս ներկայացնելու Քաղաքային Վարչութեանը և իմ ազգանունս հանել տալու այդ զինուորագրական ցանկից: Բայց այդ չէ յաջողվում ինձ: Գնում եմ կոնսիստորիան, խմբում եմ, աղաչում եմ, որ շտապեն մետրիքականս տալու, բայց իմ խնդրուածքը ոչինչ ազդեցութիւն չէ ներգործում Հայոց Կոնսիստորիային: Սրդէն ժամանակամիջոցը մօտենում է իւր վախճանին, որ նշանակուած է ամսոյս 25-ին, բայց դարձեալ ոչինչ բաւարար պատասխան չեմ ստացել կոնսիստորիայից: Կան երիտասարդներ, որ երկու շաբաթ ինձանից առաջ են ներկայացրել վկայականները, բայց նոքա ևս դեռ չեն ստացել մետրիքականները: Զարմանալին այս չէ, այլ այն, թէ այս շաբաթուայ վկայական ներկայացողները երբ պէտք է ստանան, որ ամբողջ օրերով կոնսիստորիայի շուրջը նստած հառաչում են այսպիսի անտարբերութեան վերայ:

Ուրեմն, ինչ աչքով պէտք է նայել այս կէտի վերայ, միթէ մեր խեղճութեան: Սորանով վստահանում ենք հրաւիրել մեր Սրբազան Առաջնորդի ուշադրութիւնը, այսպիսի վրդովեցուցիչ անտարբերութեան վերայ:

Մեծ. պ. Խմբագիր, խոնարհաբար խնդրում եմ այս իմ երկտող նամակիս տեղ շնորհէք Ձեր շաբաթաթերթի մի անկիւնում:

Գրիգոր Փարսադանեան:

* *

Խմբագրութիւնս ստացաւ այս օրերս մի գրքոյկ, որ տպագրուած է Ալեքսանդրապօլում: Գրքոյկը թարգմանել է ռուսերէնից դէպի հայերէն պ. Ստեփաննոս Վեհապետեանց: Նորա վերնագիրն է. «Գուստաւ Վազա, պատմական վէպ, պատանիների համար, հեղինակութիւն Նիրիտայի»: Վէպիկի նիւթը վերցրած է շվեդացիների տան և վեցերորդ դարու պատմական կեանքից, երբ Շվեդիան, երկար պատերազմից յետոյ, բնկնում է Դանիայի թագաւոր, Քրիստեան երկրորդի, բռնակալ իշխանութեան ներքոյ: Վէպիկի մէջ նկարագրուած են այն տանջանքները, որ կրեցին շվեդացիները այդ խստաբարոյ թագաւորից, որ պստմութեան մէջ յայտնի է Հիւսիսային Ներոն մականունով: Նկարագրուած է և շվեդացիների տպստամբութիւնը իրանց բռնակալի դէմ: Ապրստամբութեան ղեկավար Գուստաւ Վազան ազատում է իւր հայրենիքը չարագահ թագաւորի վայրենի հալածանքներից և, արտաքսելով նորան, ժողովրդից թագաւոր է ընտրվում և տիրապետում է Շվեդիայի գահը:

Այդպէս, ուրեմն վէպիկի բովանդակութիւնը բաւականին հետաքրքրելի է: Պատանիների համար նա ընթերցանութեան հետաքրքրելի նիւթ է:

Բայց թարգմանութիւնը կատարուած է մի անպիսի մարգուէն ձեռքով, որ, ըստ երևոյթին, շատ թիւր հասկացողութիւն ունէ իւր կատարած գործի մասին: Թարգմանիչը գործ է ածում մի լեզու, որ ոչ գրաբար է, ոչ աշարհաբար, ոչ ժողովրդական: Հասարակ ժողովրդական բառին կից նա յանկարծ դնում է մի այնպիսի գրաբար բառ, որ սաստիկ խորթ է հնչում ընթերցողի ականջին: Օրինակ, մի տողում ասում է՝ «մաքիքը թափառումէին», միւսում՝ «կովերը լղարանում են», մի տեղ գրում է՝ «թըջած քամակը», միւս տեղ՝ «ընդաբոյս զգացմունք», «մի հեղգար», «ամպրոմպային որոտմունք», «նա ուշաբերուեցաւ իւր ընդամացումից», «գահի հարած» և այլն և այլն: Թարգմանիչը, ինչպէս երևում է, վերցրել է մեր բառարաններից մէկը, գուրս է բերել հնացած ու գործածութիւնից ընկած գրաբար բառերի մի շարք և մտցրել է իւր թարգմանութեան մէջ: Այդ պատճառով գոյացել է մի վայրենի լեզու, որ կարգաւ ժամանակ ընթերցողի վերայ այն անախորժ տըպաւորութիւնն է անում, ինչպէս եթէ մէկը նորա մօտ վերցնէր դանակը և նորա սուր բերանով քերէր մի ապակի: Դրաբար բառերը մեր աշխարհաբարի մէջ մտցնելիս ամեն մարդ շատ զգուշ պիտի վարվի: Շատ հեշտ է՝ ցոյց տալու համար թէ գրաբարի հետ ծանօթ ես՝ վերցնել հին գրուածքները և նոցանից բառեր արտագրել: Բայց դժուար է հաշտեցնել այդ բառերը աշխարհաբարի հետ: Դորա համար հարկաւոր է փոքր ի շատէ զարգացած ճաշակ, մանաւանդ այն ժամանակ երբ վէպ է գրվում կամ թարգմանվում:

Վերոյիշեալ գրքոյկի թարգմանիչը այդ ճաշակից բոլորովին զուրկ է երևում, ուստի նորա թարգմանու-

թիւնը կարգացվում է մի մեծ տանջանքով: Չկայ լեզուի ներդաշնակութիւն, չկայ բառերի, դարձուածների համերաշխութիւն, չկայ նրբութիւն: Թարգմանիչը երբեմն գործ է ածում զարմանալի դարձուածներ: Օրինակ՝ «գահլիճում ներս մտաւ մի անծանօթ մարդ»: Ի՞նչ լեզուով է ասվում «գահլիճում ներս մտաւ»: Գրքոյկը լիքն է այդպիսի սխալ դարձուածներով: Մի խօսքով թարգմանիչը արտայայտում է մի զարմանալի տգիտութիւն հայոց լեզուի վերաբերմամբ:

Բացի այդ բոլորը, գրքոյկը լիքն է տառասխալներով և անթիւ տպագրական սխալներով: Գրքոյկի վերջում դուրս բերած 42 վրիպակների առջև եթէ աւելացնէք մէկ զրօ, գուցէ սխալների կէս թիւը կազմէ: Տպագրութիւնը կատարուած է նոյնպէս վերին աստիճանի անփութ կերպով: Մեր ստացած օրինակի մէջ կան մի քանի երեսներ, որ հազիւ կարդացվում են: Թարգմանութեան գինն է 30 կոպէկ և վաճառվում է Թիֆլիզի Նենտրօնական գրաւաճառանոցում:

Վանից արտասահմանի հայ լրագրին հաղորդում են հետևեալը.

«Մի օրինաւոր առաջնորդ ունենալու օգուտներ արդէն սկսած ենք վայելել: Շաբաթ մ'առաջ բոլոր եկեղեցիներու Թաղական խորհուրդներ, որ գրէթէ ամբողջօրին Պօղոս եպիսկոպոսի քմահաճոյքով ընտրուած էին, փոխուեցան: Այժմ նորընտիր Թաղ. խորհուրդներ Գեր. Ալեքանդրեանի բարի խրատներով վարժարաններու բարեկարգութեանը ձեռք զարկած են: Կարգ մը տիրացուներ, որ կրցած էին վարժարաններու շէմէն ներս սպրդիլ Պօղոս եպիսկոպոսի պաշտպանութեամբ՝ անկէ հալածուած ուսուցիչներու աթոռներուն վրայ բազմելու համար, այժմ մէկիկ մէկիկ կը ճամբուին և անոնց տեղ աւելի արժանաւորներ և կարողներ կը կարգուին: Կը յուսանք, որ կիրակօրեայ վարժարաններն ալ շուտով բացուին:

— Տաճիկաճէմեան Պ. Մարտիրոս տուգանք տալով ազատուեցաւ. իսկ իւր բանտակից՝ Պ. Կանափմանողեան՝ կը մնայ դեռ ի բանտ:

Աքտրեալ պարոններու մասին այս շաբթու եկած լուրերէն կիմանանք, որ երեքն ալ զատ զատ բանտարկուած են և մանաւանդ Պ. Քանքանեան, որ աղքատ ընտանիքէ մ'է, խեղճ գրութեան մէջ կը գտնուի: Պ. Քանքանեանի համար ժողովրդի մէջ մի քիչ գրամ հաւաքեցին և շուտով պիտի ղրկեն:

Վերջին ժամանակ կառավարութիւնը հրատարակել է մի նոր օրէնք, որի զօրութեամբ երբայական ցեղին պատկանող անձինք այսուհետեւ իրաւունք չունին Անդրկովկասու երկաթուղու վերայ ծառայելու: Այդ պատճառով շատ հրէաներ, որ պաշտօններ ունեն լիշեալ երկաթուղու վերայ, ստիպուած են կամ թողնել իրանց

սլաշտօնը, կամ մտնել ռուսաց օրթոդոքս եկեղեցւոյ գիրկը: Չատիկ շաբաթ օրը, ապրիլի 4-ին, ինչպէս Հաղորդում են տեղային ռուս լրագիրները, մի այգալիսի կրօնափոխութիւն տեղի ունեցաւ Թիֆլիզում: Մի հըրէայ ընտանիք, որ բաղկացած է հօրից, մօրից և երեք զաւակներից, ընդունեց օրթոդոքս եկեղեցւոյ դասանութիւնը: Այդ ընտանիքի հայրը առաջ եղել է բաբբի (հրէական հոգեւոր ուսուցիչ) Կովկասի քաղաքներից մէկում և հրէից մի ուսումնարանում վարել է տեսչի սլաշտօնը:

Մի քանի տարի սորանից առաջ տեղափոխուելով Թիֆլիզ, նա մտել է Անդրկովկասեան երկաթուղու վարչութիւնը, ուր ծառայում է մինչև այժմ:

ՀԵՂԵՂ ՂԱՐՍՈՒՄ.

30 մարտի 1887 թ. Ղարս.

«Ղարսը քանի ունեցաւ», ահա օրական խօսակցութեան նիւթ. և իրաւ այդպէս է: Մարտ ամիսն ինչպէս իւր բնական մեծ պատահարներով մարդոց առհասարակ շատ վնասներ է պատճառել, այնպէս և Ղարսին մասնաւորապէս իւր տնաւեր ոչ մի ցոյց տուեց, որից և հաշիւաւոր ընտանիքներ զրկուեցան համարեա իրանց բոլոր կարողութիւնից: Ամսույ 15-ից սկսեալ օրերն տաքանալով սկսուեցաւ ձեան հալոցն, հէնց այս էր այն ուժգին հարուածի պատճառն, որ տեղի ունեցաւ այս մօտ օրերս: Կարսի արեւելեան կողմն՝ «Ղարս-գետի» աջ ափից սկսեալ՝ մօտաւորապէս մէկ վերտի վերայ, գտնվում է մէկ գոգաձև տաքածութիւն «Շարամբայ» անուանեալ, որի կենտրոնից սկսած՝ դէպի հիւսիս՝ շատ նկատելի կերպով բարձրանում է «Ղարադաղ» կոչուած մարտկոցի լեռն, դէպի արեւելք՝ հետըհետէ բարձրանալով՝ հասնում է շատ հեռու գտնուող մինչև Սահին լեռանց մօտերքն, իսկ դէպի հարաւ արեւելեան կողմն—մինչև Ալաջայ լեռանց փեշերն: Կարսից՝ այդ ցոյց տուած հորեղանակին նայելով՝ մի անսահման տաքածութիւն է երեւում: Այդ տաքածութեան վերայ եղած ձիւնն հալելով՝ թափվում էր Շարամբայ կենտրոնատեղին և այնտեղից մի աջն մէկ ջրանցքով Ղարս-գետն, այդպէս պատահում էր միշտ—ամեն գարնանամտին, միայն այս տարի, որովհետև անշաղի ձիւն էր եկել և ջրի առատութիւնն էլ շատ մեծ էր, ուստի և երեք չ'տեսնուած գեղադուլութիւն պատճառեց: Ձիւներն հալելով՝ կազմեցին մի մեծ գետ, որ անցնելով «Դաւ-Բողազ» (նեղ-պարանոց) կոչուած փոստեղով—լցուեց Շարամբայ և գոյացրեց մի մեծ լիճ, որի սահմաններն հասան մինչև «Հին բերդի» բուրժերն, «Հաֆըզ-փաշայ» մարտկոցի ստորոտն, ծածկելով և՛ ահագին տաքածութեամբ տաճկաց գերեզմանատունն: Բայց որովհետև ջրի մուտքն շատ շատ էր, քան թէ ելքն, ուստի և լճի ջուրն սկսեց շարժել ամսույ 25-ից, չորեքշաբթի ցերեկուայ ժամին 12-ն, դէպի քաղաք, ծածկելով միաժամանակ «Կը-չիւների» հրապարակն և «տախտակնոց» փողոցն: Այդ տեղից ջուրն մինչև ժամի 3-ն՝ զինի ճաշու՝ մտաւ «Դարբնոց», «Սպանդանոց» և «Չարբնոց» անուանել փողոցներն, բոլորովին լցրեց ճանապարհին գտնուած խանութներն, խանեներն և գետնատուններն, փչացնելով միջի ապրանքներն: Իսկ մինչև ժամի 5-ն ջուրն արդէն մեծ ուժով տաքածուեցաւ դէպի գետն ուղղուած Չարբնոց փողոցի երկու կողմերի

ջուր փողոցներն և լցրեց անդտեղ եղած խանութներն: Այս ջուրն՝ առաջ գնալով՝ դէպի գետն՝ ծածկեց երկու մեծ հրապարակներն, լցրեց և՛ սոցա շուրջն եղած խանութներն և զինտօրական—նահանգապետի կանցելիարեան, որան մօտիկ և ոստիկանատունն: Ցաւալին այն է, որ Շարամբայից սկսեալ մինչև գետն եկած հեղեղի ուղղութեամբ գտնվում էին քաղաքի բոլոր խանութներն—(թուով 600, որոնք իրանց մէջ պարունակում էին ահագին հարստութեամբ ապրանքներ, այնպէս որ վնասն՝ հաշուելով՝ երեք հարիւր հազարից աւելի է. սորա մէջ հաշուած են շինութիւններն, որոնցից շատերն խախտուած են և շատերն էլ հեղեղն անցնելուց յետոյ կ'ստորապահուեն: Խանութպաններն բոլորովին յոյս չ'ունենալով թէ հեղեղն կարող է այդպէս շատ բարձրանալ՝ թողել էին իրանց ապրանքներն, առանց շարժելու, միայն ափսոս որ սոցա յոյսերը ի զուրկն անցել, որովհետև ջուրն հետզհետէ բարձրացել էր և իւր աւարն առել, իսկ խանութպաններից շատերն, իրանց կեանքն աղատելու համար, երթիկներն ծակել էին և դուրս եկել, պատճառն որ ուրիշ հնար չ'կար: Տխրալին այն էր, որ երկրորդ օրն, 26-ն, ինչ որ հեղեղն չէր հասել ոչնչացնելու, նոյնն խանութպաններն հանելով խանութից՝ անձրեւն փչացրեց. և՛ հակառակի պէս՝ մինչև հեղեղի բաւականաչափ իջնելն, 28-ին, ամենայն օր պարբերաբար անձրեւ էր գալիս: Հեղեղն ջուրն ամենաշատ բարձրացաւ 26-ն, առաւօտեան ժամի երեքին, այնպէս որ իւրաքանչիւր փողոց բռնել էր մօտ 2 ուսժէն լայնութեամբ և մէկ ուսժէն խորութեամբ, իսկ նորանից յետոյ սկսեց ցածրանալ և թաղերի բնակչաց հալորդակցութիւնն էլ, որ հեղեղի պատճառով ընդհատուել էր, նորից սկսուեցաւ 28-ն, թէև այդ օրն և 29-ն ևս ամենապլսաւոր փողոցով գեռ հոսում էր ջուրն: Սրտաճմլիկ տեսարան էր վերջին օրն, թէ ինչպէս խանութպաններն աղիւղորով «ախ» քաշելով, իւրեանց թրջուած և փչացած ապրանքներն դուրս էին բերում չորացնելու. մարդու սիրտը մըլկտում—կտրատվում էր: Բաւական չէր հեղեղի վնասն—Ղարս գետն ևս պակաս լրացրեց: Սա ևս՝ սառուցներից աղատվելով՝ ամսույ 20-ից սկսաւ հետզհետէ բարձրանալ, այնպէս որ հեղեղի գիշերն իւր ուժի գագաթնակէտին հասաւ: Այդ և ձախ ափերից մտաւ. այդտեղ գտնուած փողոցներն, լցրեց բոլոր տներն, փչացրեց դեղատունն, իսկ ներքին մասումն՝ աջ ափից՝ հիմնադատակ ոչնչացրեց երեք տներ իրանց մօտ եղած ուռի ահագին ծառերով. ոչնչացրեց և՛ Միջնաբերդի տակն գտնուած չորսաչքանի ջրաղացն, կորցնելով ջրաղացաքաներն: Ձախ ափից քանդեց բոլորովին խճեայ ճանապարհն, ընդ սմին և՛ հեռագրական սիւներն, այնպէս որ երեք օր ոչ մի հաղորդակցութիւն չ'կար Թիֆլիզի և թէ այդ կողմի գծի վերայ գտնուած քաղաքների հետ: Իսկ գետը միջին մասի վերաբերեալ այս բաւական է ասել, որ բաւականաչափ բարձրութեամբ գտնուող պարտէզն բոլորովին ծածկուեցաւ, նոյնպէս և նորանից վերև ու ներքև գտնուած կղզիներն, այնպէս որ բոլորեցունց վերայ նաւակներ էին լողում: Սարսափելի տեսարան էր թէ՛ ինչպէս պարտէզի պահապանի ընտանիքն՝ մինչև լոյս իրանց տնակի երթիկումն մնալով՝ արտաուրով օգնութիւն էին կանչում, բայց ոչ ոք սիրտ չէր անում դոցա օգնելու: Վերջապէս անձնազոհ մարդու մէկն կարողացաւ նաւակով աղատել այդ ընտանիքը: Գետի ջուրն այնքան բարձրացաւ, որ մինչև անգամ հին քարէ մեծ կամուրջի անցքերն քիչ մնաց որ ծածկէր: Ինչպէս գետն, այնպէս և հեղեղն անշաղի առարկաներ տարան—քշեցին, մանաւանդ

վերջինը շատ քանակութեամբ գերաններ, քանզո՞ւ խա-
նութներն ապրանքներ, ողիով և նաւթով լի տակառներ և
ուրիշ շատ ու շատ բաներ: Երեք օր շարունակ խանութներն
ջրի մէջ լինելով, մեծ թանգութիւն եղաւ, այնպէս որ մինչև
անգամ Հաց չէր ճարվում ուտելու: Ո՞ր մէկն ասեմ, այդ մէկ
խօսքով, անիծեալ Հաւրուած էր Ղարսի Համար,
որ առանց գորա էլ մի նախանձելի գրութիւն չ'ուրիշ, իսկ
աշուհեաւ ամեն օգնութեան հարօտ է: Այդ դժբաղդու-
թեան ժամանակ գոնեա՞ մի մեծ բաղդաւորութիւն այն
էր, որ մարդիկ չ'խեղդուեցան, որովհետեւ թէ Հեղեղն և
թէ գետի բարձրանալն ցերեկով սկսուեցաւ, այնպէս որ
ամեն մարդ միայն աշխատեց իւր անձն ոգտաել մահից:

Այդ բոլորը միայն իմ տեսածներն են, իսկ լսածնե-
րեցս՝ այս կը գրեմ, որ Ղարսից գէպի վերև գտնուած Թիք-
մաջ գիւղի միայն աներն Ղարս-գետն ոչնչացրեց, քանզի
գետի ներքին մասումն՝ խճուղներն, Զալմի, Շահալարի
քարէ կամուրջներն, որոնց ոչնչացնելովն՝ ճանապարհների
Հաղորդակցութիւնն և՛ ոչնչացած լինելով՝ բաւականին ժա-
մանակ կը շարունակուի կենսական պիտոյից թանգու-
թիւնն:

Գրեգորիս Երչիկեան:

ՆԱՄԱԿ 4. ՊՈԼՍԻՅ

31 մարտի 1887 թ.

Մեր մէջ կան մի կարգ ազգային անձնուէր գոր-
ծիչներ, որոց կենաց նպատակի կէտն է «ազգայինճու-
թիւն», որպէս վաճառականն բոլոր սրտով յառած է
վաճառականութեան, նմանապէս և այդ մի կարգ ազ-
գային գործիչներն իրենց բան ու գործն ըրած են «ազ-
գայինճութիւնը», և երբեք չեն բաժնուիր սոյն դիւ-
թական արհեստէն: Կը տեսնես Հարուստ եկեղեցւոյ մը
թաղական խորհրդոյ անդամոց ցանկն և կը նկատես
անդ անձնուէր գործիչի անունն. կը տեսնես կտակի մի
խնդիր, և այդ խնդրի մէջ խառն կը գտնես նորա մա-
տը, կը պատահիս մի առաջնորդի դատապարտութեան
կամ պաշտպանման դատին, դարձեալ կը Հանդիպիս անդ
նոյն գործիչի մասնակցութեան, վերջապէս ինչ որ ազ-
գային է և մանաւանդ երբ բնականաբար նորա մէջ
կույ Համեղ պատառ, անպատճառ պիտի տեսնես այդ մի
կարգ անձնուէր գործիչներու բուռն մասնակցութիւնն:
Դոքա այլ ևս ազգասիրութիւնը նիւթական տպրուստի
կամ փառասիրական վարձատրութեան մի բնտիր միջոց
Համարած են: Օտարական մի Հայ գալով Կ. Պօլիս, գիւ-
րաւ կարող է տեսնել այդ կարգի մարդիկ, որ շնորհիւ
միայն «ազգայինճութեան» ստացած են նիւթական լաւ
վիճակ և քիչ շատ բարձր աստիճան: Այդ մարդիկ շա-
րունակած են և կը շարունակեն իրենց արհեստն, նո-
քա երբեմն կը պաշտպանեն ազգային մի գործ և եր-
բեմն կը պարսաւեն, սակայն չէ թէ ուղղամտութիւնը,
չէ թէ արդարասիրութեան ոգին կը մղէ զայնս ազգպէս
վարուելու, այլ պարզապէս նիւթական շահը: Դոքա կա-

տարեւապէս ապականուած մի դասն վերջերս առիթներ
գտաւ մեծ կողոստաններ ունենալ, յուսաց ունենալ, այլ
յուսախաբ մնաց: Մի քանի օր առաջ ալ Հաւանօրէն
դարձեալ այդ կարգի մարդիկ սկսած են բանալ իրենց
ազնուագոյն յատկութեանց աղբիւրն—մատնութեան աղ-
բիւրը: Կառավարութեան գաղտնի արձանագրութեան
մատնանի մէջ ամբաստանուած են այն ամեն մարդիկ,
որ գերեզմանատան խնդրի մէջ Համամիտ էին Խրիմեա-
նի: Ո՞վ են մատնիչները, Հայեր անտարակոյս, որոց անուն-
ներն անկարելի է յայտնել աստ, քանի որ կը պակսին
օրինական փաստեր և միշտ ալ պիտի պակսին:

Թողլով մատնութեանց այս մասն, կուգամ մի երկ-
րորդ մասի, որ կատարեալ Հանելուկ է, ըստ երևոյթին:
Եւ թէ և գործէն տեղեակ մարդիկ ալ կ'ըսեն՝ «կատա-
րեալ Հանելուկ մ'է արդարեւ», սակայն այս խօսքն ար-
տասանած ժամանակ դառն և հեղեղական ժպիտ մը կու-
նենան իրենց շրթունքի վրայ: — Խնդիրը Միացեալ Ընկե-
րութեան Տեսուչի և Փոխ-Տեսուչի բանդարկութեան
վրայ է: 4—5 ամիս առաջ երբ Միացեալ Ընկերութիւնն
այստեղ կամբաստանուէր մի քանի ազգասէր (միշտ ազ-
գասէր) Հայոց կողմէ, միւս կողմէ նոյն ընկերութեան
տեսուչները կ'ամբաստանուէին իբր... Կառավարութեան
առաջ և կը բանդարկուէին: Տեսուչ Սարեան Մկրտիչ
Կարինի մէջ, իսկ Փոխ-Տեսուչը Մարկոս Նաթանեան Բա-
ղէշի մէջ մինչև վերջին օրերս կը փխէին բանտում:
Ընկերութիւնն բաւական աշխատեցաւ, որ դատ բացուի
և նոյնպէս յանցանքը ցոյց տրուի: Վերջապէս Սարեանը
դատ պահանջեց: Դատի մէջ կատարեւապէս արդար ե-
լաւ: Մինչև այն ժամանակ ոչ ոք իրաւունք ունէր տե-
սակցիլ նորա Հետ: Այդ օրուանէ թող տրուեցաւ, որ ու-
զոյն երթալ տեսակցի: Իսկ Սարեան թէ և արդարացած,
սակայն դարձեալ բանտարկեալ կը մնար, տեղական կառա-
վարութիւնը կ'ըսէր թէ Հարկ է սպասել մինչև ազատու-
թեան Հրամանագիրը Հասնի Կ. Պօլսէն: Դերեզմանական
խնդիրը վրայ գալով, Սարեանի ազատութեան Հրամանագի-
րը ուշացաւ, իսկ լիշեալ խնդիրն աւարտելէն մի քանի օր լե-
տոյ, այն է մարտ 15-ին, Սարեան, որ թուրքիոյ արդա-
րատ դատարանի առաջ արդար Հուշակուած էր, այդ
օր կ'աքսորուի ի Քասթեմունի: Նմանապէս և Նաթա-
նեան Հալէպի կողմերը: Այս վերջինի դատը ամենևին
տեսած չեն, թէ և ինք բազմաթիւ գրեր ուղարկած է
պատրիարքարանն, որ քննութիւն բացուի: Ծանօթներէս
մէկը Բաղէշէն կը գրէինձ, որ այս 5—6 ամսուան բան-
տարկութեան միջոցին Նաթանեան տաժանելի և յուսու-
Հատական կեանք մ'ունեցաւ: Կառավարութիւնը Հար-
ցաքննութիւն չէր բանար, որպէսզի յանցաւորութիւնը
ցոյց տայ, իսկ խեղճ բանտարկեալն ևս անսլաշտպան կը
մնար պատրիարքարանի և ընկերութեան կետրոնական
վարչութեան կողմէ: Ի վերջոյ այնպէս, առանց Հարցա-
քննուելու, առանց մեղաւոր լինելն Հաստատուելու, կ'աք-
սորուի: Այստեղ ըստ կարելւոյն ուղիղն իմացայ, որ Մ.

Ընկերութիւնը շատ դիմած է Պատրիարքարանին, սակայն որպէս իրողութիւն ևս կ'ապացուցանէ ոչ Պատրիարքն և ոչ Բաղաքական ժողովն Հարկ պարտաճանաչութիւնը կատարած են: Զարմանալի չէ, որ պատրիարքարանի ազդեցութիւնն կամ իշխանութիւնն ոչ չափած կ'երևի այս կէտի մէջ, զի ինքն Յարութիւն Սրբազան այնքան վստահ էր թուրքի արգարամտութեան վրայ, որ Հայոց իշխանութեան վերաբերեալ որոշումներ քանի քանի անգամներ կառավարութեան Հաճոյքին թողուց: Մինչև Զատիկի մի քանի շաբաթներն զեռ ևս պատրիարք պիտի մնայ Վեհապետեան, տեսնենք ինչպէս պիտի վարուի այս և ուրիշ խնդրոյ նկատմամբ, զարձեռն ազդեցութեանց տակ, թէ՞ ոչ:

Ազգային կրօնի բուռն նախաձեռնողութեան մի նոր ապացոյց տուաւ վերջերս Բաղաքական ժողովի տեսնապետ Յովհաննէս Էֆ. Նուրեան, որ խառն ժողովի մէջ ազգային կենտրոնական իշխանութեան ուղղորդութիւնը հրաւիրեց պ. Դաւիթ Բալանթարեանի կիրակնօրեայ դասախօսութեանց վրայ, յայտնելով թէ լիշեալ ռուսահայը «Դարվինական միտումներ» կը քարոզէ: Պ. Բալանթարեան այստեղ ուղեւոր մնալ մինչև ամառ, արտօնութիւն ստացաւ կերակի օրերը դասախօսել մանկավարժութեան և հոգեբանութեան մասին: Ուղղորդներկայ կը գտնուի: Պարոնը մի այնպիսի անձ է, որ բնաւ չունի իմաստակ գիտուններու այն ցուցամով յատկութիւններ, միև կողմէ փոքր իշատէ ճանչելով մեր ժողովրդի ժամանակից ոգին և գիտութեան չափն, այնպէս կը դասախօսէ: Անցեալ շաբաթ դէպքի բերմամբ խօսելով Դարվինի մասին, միայն մի քանի ամենապարզ հարեանցի խօսքեր ըսաւ, այն ևս չէ թէ նորա վարդապետութեանց մասին: Այդ պարագային իրեն փաստ ունենալով, Նուրեան Էֆ.—որ յիշաւ իւր բոլոր ծանօթներուն զարմացում պատճառած է իւր այս զարմանալի՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն՝ նախաձեռնողութեան ոգւով,—կ'ենէ և պատմական վայրի մը մէջ ամենայն խրատութեամբ կը խօսի ռուսահայ մանկավարժի վրայ:

Եւ երկեալ լեռն և ծնաւ մուկն չնչին:

Որքան ազգասէր, որքան կրօնասէր են մեր գործիչներն: Երանի՜ Թրքահայոց. . .

Տասն տարի է ի վեր կայ Գարակեօգեան կտակի մը խնդիրն. այդ Գարակեօգեան 300,000 ռուբլի կտակած է ազգին, առևտրական վարժարան բանալու: Սակայն գրաւոր կտակն անյայտ լինելով, պատրիարքուն չ'յաջողէր նորա ժառանգորդներէն առնուլ յիշեալ գումարը: Այժմ կտակարարի եղբայրն Տիգրան Գարակեօգեան առաջարկած է պատրիարքարանին, որ վերջ տրուի այդ կտակի խնդրին պայմանաւ, որ ինքն 30,000 ռուբլի կը տայ առևտրական վարժարանի շինութեան: Պատ-

րիարքարանը ընդունեց սոյն պայմանը և հրաժարեցաւ 300,000 ռուբլիի կտակէն: Պատրիարքարանն սոյն կտակին վերաբերեալ իւր մօտ ունեցած պաշտօնագրերը պիտի յանձնէ Տիգրան Գարակեօգեանի:

1886-ին և ՏՊ-ին, նման հրէից, մեր մէջ ևս սկսան բազմանալ մարգարէներ, որ գուշակեցին և կը գուշակեն խեղճ Հայ ազգի գլխին գալիք թշուառութիւններն, և այդ գուշակութիւնները կընէին չէ թէ ցաւակցաբար, այլ վրէժխնդրութեամբ, որովհետեւ այդ մարգարէները յառաջ եկան չէ թէ ցաւակցելուն պատճառաւ, այլ վրէժխնդրութեամբ. . . Մեծ Մարգարէն ըսաւ. «Հայ ազգ, յանձնէ գերեզմանատունն, եթէ ոչ պիտի տու ժես»: Երբ նորա ջանքն անօգուտ անցաւ, այն ժամանակ սկսաւ գուշակութեան կատարումը: Սկսաւ մատնութեան դարը, մատնութեան, որի մի Համառօտ նկարագիրն ըրի անցեալ նամակով: Այս կիրակի ևս գաղական տօնի և պատրիարքի տօնախմբութեան առթիւ անպաշտօն հրաւեր եղան երթալ շնորհաւորելու զՅարութիւն պատրիարքն, սակայն ընդամենն հազիւ 20 հոգի գնացին պաշտօնական մարմնոց անդամներէն: Այդ հրաւերի միջոցին Ստեփան Փափաղեան, այն անձն, որ Բեռլինի վեհաժողովի ժամանակ Հայոց կողմէ պատգամաւոր էր, այն անձն կ'ըսեմ, առանց ամաչելու, ոչ իբր հայ և ոչ իսկ մարդ, ելած ամենի ներկայութեամբ սոսկալի մատնութիւն ըրաւ. պաշտօնական վայրի մը մէջ և պաշտօնական անձանց ներկայութեամբ: Նա յայտարարեց, թէ Եւրոպայի մէջ այժմ Հայկական խնդրի համար այնպէս ջանասիրութեամբ աշխատողներն և գաղտագողի գործողները այս ինչ (անունները տալով) խուժի մարդիկներն են, նոքա են, որ ազգն այսպէս անհաւատարիմ ցոյց կուտան. . . Այս բացարձակ մատնութեան վրայ սոսկացին շատ ներկայ եղողներ և բոլուն վիճաբանութիւններ եղան. . . որոնք ամենքն անտարկոյս արդէն նոյն օր հաղորդուցան կառավարութեան. . . Մատնիչները մեծ յառաջագիծութիւն կ'ընեն իրենց ասպարէզի մէջ. բազմաթիւ մարդիկ մինչև այժմ անուանապէս մատնուած են, նոցանէ ոմանք մեծ կասկածներու տակ կ'գտնուին, թէ և բոլորովին անմեղ են:

Իզմիրեան կտակի խնդիրն աւարտեցաւ պ. Կ. Եզեանի և կտակի յանձնախումբի միջև: Կտակատարն, պ. Կ. Եզեան, իւր վերջին թուղթի մէջ նշանակած էր, թէ նկատելով որ կտակարարն իւր 10,000 ռուբլի տոկոսը յաւկացուցած է ի վարձատրութիւն այնպիսի հեղինակութեանց, որ կը վերաբերեն ազգային պատմութեան, աշխարհագրութեան և ազգ. գրականութեան, և նկատելով, որ ազգային կեանքէ առնուած թատերգական գրութեան ևս ազգ. գրականութեան կը պատկանին, ուստի, ըստ կամաց կտակարին, ինքն իբր. կապաւորար

որ և է գլխատման, ոչ թէ այս պիտի վերաբերել իմ անհետաքրքրութեան կամ մի ուրիշ մասնաւոր պատճառի՝ այլ ուղղակի նորան, որ Փարիզում, ինչպէս և ամբողջ Ֆրանսիայում, մահուան դատաւարութիւնը գաղտնի է կատարվում, թէև բերդի հրապարակի վերայ, ուր ամեն ոք միջոց կունենար ներկայ գտնուելու: Միայն չէ յայտնվում դատաւարութեան օրը, որպէս զի մեծ բաղնու թիւն չը ժողովուրդի այդ ժամանակ, իսկ լրագրութեան միջոցաւ հրատարակվում է գլխատման հետեւեալ օրը միայն:—Ահա թէ ինչ պատճառաւ մինչև այսօր հնար չեմ ունեցած տեսնելու, թէ այդ մահուան ահեղ դործիքը ինչպէս է կատարում իւր տխուր պաշտօնը:

* *

1889 թ. կայանալիք Աշխարհահանգիսի պատրաստութիւնները տեսնելու եմ այստեղ: Champ de Mars կոչուած մեծ հրապարակի վերայ սկսուած է վիթխարի աշտարակի շինութիւնը, որ առաջինն է լինելու ամբողջ աշխարհում և ունենալու է 300 մետր բարձրութիւն:

Մենամարտութիւնը այստեղ սովորական երևոյթ է, ինչպէս հասարակութեան, նոյնպէս և ուսանողական շրջանում: Առ հասարակ սրբոյթ են մենամարտութեան դուրս գալիս, որ վտանգաւոր հետեւանքներ չէ ունենում, իսկ ատրճանակի մենամարտութեան դէպքերը սակաւ են: Այս օրերս մի հայ և մի հրէա ուսանողներ մենամարտութեան դուրս եկան, այն էլ ատրճանակների միջոցաւ: Հրէա և մենամարտութիւն, այս փոքր ինչ ծիծաղելի է, բայց ինչ արած, Փարիզի օգը, հողը բարեբար ազդեցութիւն ունին օտարականների վերայ, մանաւանդ հետաքրքրին այն է, որ հրէան էր հային մենամարտութեան հրաւիրողը: Մենամարտութիւնը սոցյալ մէջ անվտանգ անցաւ:

Մ ր ա ի

ՖԵԼԻԵՏՕՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՂԱՐՍԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԱՆԻ.

Ղարսի Հայոց հոգեւոր երկսեռ դպրոցները փակուելուց չետոյ, ինձ նպատակ դրեցի տեսնել Հայրենի այն աւերակները, որոնք մեր ամենիս համար սուրբ են, պաշտելի և նուիրական: Թողնենք մի կողմ մեր զգացմունքները, դառնանք նկարագրել այն, ինչ որ իսկապէս տեսած ենք և գննած:—

Ապրիլի 18-ն էր, չորեքշաբթի: Պաշտառ. արեւային օր էր. զինի ճաշու, ճիշտ ժամը 2 1/2, ճանապարհ ընկալ կառքով դէպի կարմիր վանք, ուր և գեշերելու էի, իսկ միւս առաւօտն զնալու Անի: Գուրս եկալ Ղարսի փոշիակի փողոցներից և մտալ արեւելեան կողմն տարածուող՝ փոքր ի շատէ՝ Հարթ դաշտն, որի հորիզոնագծի վերայ, ձախ թեւից կողմն, կանգնած է մարտակուլ Ղարադաղի մարտկոցն, իւր սարսափելի թնդանօթներով. առաջ՝ Լահիւն և Ալաջայի՝ իսկ աջ կողմը՝ Կաղզուանի և Սողանլուի լեռները: Այդ ահա հագին տարածութեան վերայ միմիայն տեղ-տեղ վար ու ցանք անող գեղացիներ էին երևում: Որքան առաջ էի գը-

նում, այնքան հին և նոր պատմական չեղատակները մըտքումս բացվում էին և ինձ մի տեսակ մռայլ մտածմանց մէջ էին ընկղմում: Որպէս նոր պատմական չեղատակներ՝ վերջին Ռուս-Տաճկական պատերազմից միայն մարդուս առաջն ներկայանում են Նահիլի լեռները, որոնք ճանապարհի վերայ են գտնվում, իրանց զանազան փոքրածքներով և խրամներով: Նահիլից դէպի առաջ անցնելով, մըտնում ենք այնպիսի տեղեր, ուր եղան վերջին Ռուս-Տաճկական պատերազմի յաջողութիւնը որոշող կռիւները: Առջեւ երևում է Ալաջան, աջ կողմը՝ Ալալթի, իսկ ձախ կողմը՝ Ղարաբաղ: Այս տեղերում ամեն մի քաջ հոգն արեւով շաղաղուած է և այն էլ ոչ թէ միայն վերջին պատերազմի ժամանակ, այլ և շատ դարեր առաջ շատ ազգերի բազմապիսի դոգաձև տարածութեան վերայ է որոշուել: Այս արեւնաշաղաղ հողի վերայ գտնվում են հետեւեալ գեղերն: Սուբաթան, Հաջի-Վալի, Ղարադաղ, Բաշ, Սրթայ և Այաղ (վերջին, միջին և ստորին)՝ Քեաղիլարները, Օղուլու, Համզաքերակ, Բաշոսխտար, Կարմիր Վանք և Մարիկ:—Նահիլից դէպի արեւելք անցնելով, մեր առաջն երեւցաւ Սուբաթանը, ուր տաճկական գեղեղմանների շատութիւնն արդէն ցոյց է տալիս, որ այստեղ Օսմանեան տերապետութեան ժամանակ խիտ բնակութիւն է եղել, որի մասին և ահանատեմ մարդիկ պատմում են, միայն պատերազմից յետոյ դաղթել են դէպի Տաճկաստան, իսկ այժմ մնացած կան 30 տուն տաճիկներ և 40 տուն ցոյներ: Սուբաթանը գտնվում է Սուբաթան գետակի վերայ: Սորանից դէպի հարաւ՝ Ալաջայի ստորոտում, գտնվում է Հաջի-Վալին, որը Խաթուն-Օղլի—Մաղաթ-բէգի բնակութեան տեղն էր և որը 40 տարի Ղաջմաղամութիւն արաւ: Հաջի-Վալին ևս շատ բնակիչներ է ունեցել, միայն վերջին գաղթել են, այժմ մնացած են 10 տուն տաճիկ և մօտ 50 տուն էլ յոյն: Այստեղ է գտնվում Մաղաթ-բէգի տապարանը, որը Անուց սրբատաշ քարերից է շինել տուած, և՛ ինչպէս ծերերը պատմում են՝ այդ քարերը Պահլաւունեաց ծաղկոցածորի գլխի պալատի քարերն են, որոնց վառօգով են կործանել այդ անգուլթ Խաթուն Օղլիները: Սուբաթանից դէպի Հիւսիս—արեւելք, երկու վերոտ տարածութեան վերայ, կրկին Սուբաթան գետի ձախ կողմում՝ գտնվում է մի նոր գեղը, Ղարադաղ անուամբ: Առաջ Մանրիկի բնակիչները են, որ վերջին պատերազմից մի տարի առաջ՝ Օսմանեան տէրութեան զինուոր հաւաքելու համար՝ փախան Պարսկաստան, իսկ չետոյ վերադառնալով, Ռուս կառավարութիւնից խնդրեցին իրանց հին տեղն—Մալիկը, բայց կառավարութիւնը մերժեց, չատկացնելով նորանց այժմեան բնակուած տեղն: Անցնելով դէպի արեւելք, Սրթա-Քաղիկլար Հայաբնակ գիւղի մօտ, կեանքիս մէջ առաջին անգամ նկատեցի Մասխան իւր երկու ձիւնապատ գագաթներովն:

Երեք Քեաղիկլար կալ,—վերին, միջին ստորին: Միջինը և ստորինը միմեանցից հեռու են մէկ քաղնիկէջ տարածութեամբ: Միջինը գտնվում է Քեաղիկլար կոչուած գետակի աջ կողմն, իսկ ստորինը ձախ ափում: Վերինը գտնվում է գետակի իսկ ախուճի մօտ: Միջին և ստորին Քեաղիկլարներից մինչև վերինը՝ հեռաւի, պարզ, վճիտ և առատաբույս աղբիւրներ կան, որոնք և կաղմում են այդ գետակն: Այս գետակի վերայ գտնվում են բաւականաչափ թուով ջրաղացներ: Վերին Քեաղիկլարը ստորին և միջին Քեաղիկլարներից հեռու է կէս վերոտ տարածութեամբ: Վերին Քեաղիկլարում կալ 60 տուն բնակիչ, միջինում՝ 40, իսկ ներքինում՝ 50 տուն, բոլորեքեանք Հայ լուսուորացիներն են,

և ունեն մէկ-մէկ եկեղեցի: Միջին Քեաղիկլարում պատ-
րաստվում են նոր եկեղեցի շինել, որի համար ամեն պա-
րագաներն արդէն պատրաստ են: Եղեղեցի կա և ուսում-
նարան: Քեաղիկլարները գէպի արեւելք, մէկ վերստ տա-
րածութեան վերայ, գտնվում է Բաջրախտար գիւղին, 25 տուն
բնակչներով: Բոլորեքեանք Հայ լուսաւորչականներ են և ունեն
եկեղեցի: Եղեղեցի ևս գտնվում է Քեաղիկլար գետակի
վերայ, աջ ափին: Բաջրախտարից բաւականաւ անցնելով,
մենք հասանք երեկոյեան ժամի 7³/₄-ին Կարմիր Վանք,
որ և գիշերեցինք:

Կարմիր Վանքը գտնվում է նոյնպէս Քեաղիկլար գե-
տակի աջ ափին: միայն գետակն այս տեղից արդէն կոչ-
վում է Մաւրիկի գետ, ոչ շատ հեռու գտնուող Մաւրիկ
գիւղի անուամբ: Կարմիր Վանքից սկսեալ արդէն լաւ ձոր
է կազմվում: Կարմիր Վանքի բնակիչները թուով 17 տուն
են, բոլորեքեանք Հայ լուսաւորչական: ունեն մի հնաշէն եկե-
ղեցի, որը, շէնքսի քարի կարմրութեան պատճառաւ, կոչ-
վում է Կարմիր Վանք, կամ «Կըզըլ—Քիլիսէ»: Եկեղեցին բա-
ւականին հին է, բայց անխախտ մնացած, միայն գմբէթի
խաչի տեղն խախտուել է և ճեղքուած է գոյացել, որի միջով
անձրեն կ'անցնէր և եկեղեցին կը խախտուէր, եթէ, այն
էլ գիւղացուց բաղդից, մի հասարակ թռչուն օգնութեան
չ'հասնէր: Մօտ 15 տարի է, որ արագիւն հէնց նոյն իսկ
բացուածքի վերայ բոցն է գրել և ամեն տարի ձաղուկներ
է հանում: այդ բոցն է, որ աղատում է եկեղեցին կաթե-
լուց, հետեալէս և խախտուելուց: Այս եկեղեցումն է կա-
տարվում ժամերգութիւնն, որ լինում է ըստ պատահման
դէպքի: որովհետեւ սեպհական քահանայ չունեն, սոցա հով-
վում է Համպաքարակի քահանան: Եկեղեցին ունի չորս
խորան՝ երկուսը սեղանի աջ և ձախ կողմում, իսկ միւս
երկուսը ժողովրդի դասի նոյնպէս աջ և ձախ կողմումն,
մարդաչափ բարձրութեամբ: Չ'գիտեմ, թէ թիւ հիման վե-
րայ Հայր Ալիշանը իւր «Շիրակ» գովելի աշխատասիրութեան
մէջ արեւմտեան կողմն մատուռ ունենալը՝ անսովոր է ըն-
դունում Հայաստանեաց եկեղեցուց մէջ, մինչդեռ մեր ա-
մենահին եկեղեցիները ևս ունեն արեւմտեան կողմն մատուռ-
ներ՝ օրինակ Հաղբատու և Սանահուն հուշակաւոր մայր ե-
կեղեցիները՝ նոյնպիսի եկեղեցիների կան նաև Անուց մէջ՝ Աղղա-
լատումն և Միջնաբերդումն: Իսկ եթէ՝ ըստ Հայր Ալիշանի՝
այդ մատուռները չեալ են աւելացրած, այդ ևս անհիմն
է, որովհետեւ նոյն իսկ շինութիւնը պարզ ապացուցանում
է, որ անկարելի է մի որ և իցէ յաւելումն ընդունել: Կան
արձանագրութիւններ սեղանի աջ խորանի գլխին՝ նորոգողի
կողմից, նոյնպէս և կայ արձանագրութիւն ժողովրդի դասի
ձախ խորանի գլխին՝ միայն խաւրած: Եւ արձանագրու-
թիւններն իմ ճանապարհորդութեան մէջ դուրս բերելու
չեմ: արժէ այս վերաբերմամբ կարգաւ Հայր Ալիշանի «Շի-
րակը»: Կարմիր Վանքի ձեւ քառանկիւնի է, երկարութիւ-
նը 5 սաժէն, իսկ լայնութիւնը 3 սաժէն է: սրահի մէջ
ունի հին դերեզմաններ: Եկեղեցու հարաւային պատով
մարդու ոտատեղիք են շինած՝ բարձրահարկ համար, և այդ՝
ինչպէս պատմում են, աւաղակ Նղիկն է արել, որ ցերեկով
այդտեղ է թագնուել, իսկ գիշերները իւր անօրէնութիւն-
ները դուրսը շարունակել:

Որովհետեւ մեր ամեն մի գաւառի մէջ համարեւ թէ
ապրուստի եղանակները բնութեան համեմատ գանաղանա-
կերպ են, այդ պատճառաւ՝ յարմար եմ համարում այստեղ
մի քանի խօսք ասել այստեղի բնակչաց կենցաղավարու-
թեան մասին: Համեմատաբար այստեղի գիւղացիները լաւ են

ապրում քան թէ թիֆլիսի կամ դորա սահմանակից հա-
հանդիները գիւղացիները, որոնք վաշելում են աւելի բնութեան
բարեբ: Մեծ մասամբ Շիրակը զուրկ է անտառից, հետեա-
լէս և վառելաւառից: բայց դորա փոխարէն գործ են ա-
ծում աթար, իսկ փայտը առատ եղած տեղը մինչև անգամ
անտառաց այդ գեղատուութիւններով իրանց արտերը չեն
պարարտացնում: Այստեղի բնակիչները բնակարաններն ևս տար-
բերվում են: Տուրը երկու մասի է բաժանվում, մէկը բոլո-
րովին մաքուր օդայ է, երկու անգամ երկար լայնութիւ-
նից, վերին ծալքում բուխարին է, ուր ալժարն է մըւմ, բու-
խարու աջ ու ձախ կողմերից, մէկ թղաչափ բարձրութեամբ,
թախտեր են շինած, իսկ բացի դորանցից, մի երրորդ թախտ
ևս կայ, որ բաւականին բարձր է: Այդ երեք թախ-
տերի վերայ ձգած են կապիւրտներ, վերեւ կողմից պատրաս-
տի բարձր՝ չեղուկէն համար: Այդ թախտերն ծառայում
են թէ որպէս նստելու և թէ քնելու համար: ամեն մարդ՝
ներս մտնելով՝ հանում է իւր ոտնամանները և ապա ծըն-
կաշոք նստում թախտերից մէկի վերայ: Օգտն բաւականին
մաքուր են պահում: Տան երկրորդ մասը՝ ահագին տարա-
ծութեամբ՝ կազմում է դամն (ախուռն), ուր կը նկատէք մի
անկիւնում ձեանք կապած, երկրորդում՝ գոմէշներ և եղներ,
երրորդում՝ կովեր, չորրորդում՝ ոչխարներ և այլն: Ամբողջ
ձմեռն միասին այդ երկու մասերի բաժանուած մէկ ահա-
գին տան մէջ բնակվում են թէ մարդիկ և թէ ընտանի
կենդանիները: Այսպիսի բնակութիւնը այն անյարմարութիւնը
ունի, որ անասնոց հօտն արդէն մտնում է և բնակուելու
սենեակը, բաւական չէ դեռ այս՝ աթարի հօտն ևս խառ-
նուելով անասնոց հօտի հետ, մի անտանելի խառնուրդ է
կազմում: բայց թիւ արած, գիւղացիք սովորած են:

Առաջին անգամն էի այդպիսի գիւղական բնակարանի
մէջ մտնում, որ բոլորովին տարբերվում է մեր գիւղացոց
բնակարաններից, բայց այս ևս պէտք է ասել, որ կան մեր
գիւղացոց տների նման կոնաձեւ բարձրացող տներ ևս: Գի-
շերը իջեանցի գիւղի տանուտէր Խաչատրի մօտ, որին
շնորհակալութիւնս առաւօտեան՝ իւր հիւրասիրութեան
համար՝ յայտնեցի և ապա ձիով ճանապարհ ընկալ հե-
տեակ ուղեկցիս հետ գէպի Անի: Կարմիր վանքից գէպի հա-
րաւ գնալով՝ անցանք Իւլ-թափէքը և ապա ճիւղ երկու
ժամէն յետոյ բարձրացանք մօտակայ Արազ հայաբնակ գիւ-
ղի բլրի գլուխն, որտեղից տեսայ Անուց պարիսպները և եկե-
ղեցիները: Խորին տպաւորութիւն է անում մարդու վերայ Անին,
երբ առաջի անգամն է տեսնում իւր կեանքում: Ինձ համար
սրբազան ուխտատեղի էր, ուստի և անվայել համարեցի
ձիով մտնել քաղաք, իջայ և ոտով մօտեցայ այդ խնկար-
կելի փառաց տեղին:

Արազ գիւղի բլրին իջնելով գէպի Անի, իմ ուղեկցիս՝
որ մի տեղեակ անձն էր, ցոյց տուեց այն տեղն, որտեղից՝
իբր թէ՛ սկսուած է եղել քաղաքը, դա է Զիֆղիկն (ագա-
րակ): Այստեղ կան տներ և աւերակներ: Գնալով առաջ, մօ-
տեցանք Նախարարածի եկեղեցուն, որ կիսախախտուել էր:
սրանից գէպի արեւմուտք կայ մէկ վէճ խաչ-քար առանց
արձանագրութեան: Ինչպէս երևում է սա գերեզմանատեղի
է: Նախարարածի և խաչ քարի շուրջը վարում են և ցանում:

Այս տեղն Անուց միաբանութեան է պատկանում, որ
հաստատուել է վերջին պատերազմից յետոյ, որպէս պահա-
պան աւերակաց: Այստեղ, ի միջի այլոց, պէտք է չիշել և
այն, որ Ղարսի սրբ. Գրեգորիոս եպիսկոպոս Աղուանեանի աշ-
խատութեամբ Անին մեր բարեխնամ տէրութեան կողմից
նուիրուեցաւ մեր հոգեւոր իշխանութեանը: Այս, իմ կարծի-

քով, որքանա՞նի օգտակար գործերից Հաղարապատիկ բարձր է և շնորհակալութեան արժանի: Բաւական չէ այս, վերջին անգամներս կրկին մեր բարեխնամ տէրութիւնից Անույ մեղաքանութեան Համար, որպէս ապրուստի աղբււր, տրուեցաւ Անույ պարիսպներից դուրս, շուրջն, 100 դետեատիկից աւելի Հող, որը և տեղ-տեղ, ըստ չարմարութեան, ցանուում են:

Մօտենալով արտաքին պարսպի աւագ դրանք, Համբուրեցի և անցնելով ներքին պարսպի աւագ դռնով, գնացի Հիւր, աւերակաց կոչտերից միանգամայն շուտաւ լինելով, միաբան Ներսէս վարդապետի մօտ, ուր մնացի չորս օր և գիշեր, առաւօտից մինչև երեկոյ շրջագայելով բոլոր աւերակները, որոնց մասին կ'աշխատեմ պատուելի ընթերցողաց փութը՝ ի շատէ տեղեկութիւն տալ, չ'մտնելով այն մանրամասնութիւններն մէջ, որոնց չափերն է երբեմն «Փորձի» մէջ պ. Յ. Գեղամեանը: Քնդ ընթերցողն Համեմատէ թէ այդ ժամանակից մինչև Հիմա ի՞նչ տւերակներ մնացել են և որոնք խախտուել. արձանագրութիւններն ևս դուրս չեմ բերելու, մանաւանդ, որ Հայր Ալիշանը արդէն Հրատարակած է: Այժմ սկսենք մեր նկարագրութիւնը Անույ արտաքին կողմից և Հետզհետէ կենտրոնին մօտենանք: Անի քաղաքն իսկապէս թերակողի է կազմում: Սորա Հիւսիսային կողմում արդէն տարածվում է վերև չիշուած դաշտն, արևմտեան կողմից ձգվում է ընդարձակ Մաղկոցաձորն, Հիւսիսարևելեան, և արևելեան կողմից Գօլի-ձորն է տարածվում, իսկ Հարաւարևելեան կողմից, մասամբ և արևելեան՝ օձապտոյտ Զանապարհ կազմելով՝ անցնում գնում է Ախուրեանն, իւր Համանուն անուամբ ձորով, որը թէ իւր խորութեամբ և թէ անմատչելի դուրսեմ տեմնողներն վերայ սարափ է ձգում: Մաղկաձորն և Ախուրեանի ձորն միանում են միմեանց Հետ, Հարաւային կողմում ահագին ձոր դուրսանելով:

Ամբողջ Անույ մակերևութը այլևս առաջ ունենալով, կարելի է երեք մասի բաժանել. 1) Տափարակ, որն Հիւսիսային կողմն լայն է, իսկ Հետզհետէ, դէպի Հարաւ գնալով, նեղանում է, կազմում է մի պարանոց, որից չիտոյ մակերևութը բարձրանում է և կազմում է մի բլուր, ուր գտնվում է քաղաքը) մասը, այսինքն միջնաբերդը: Բուն քաղաքը, ինչպէս ասացի, տափարակ է, մեծ մասամբ միայն Ախուրեանի կողմն՝ լանջերի վերայ ևս տարածուած է եղել բնակութեան, այնպէս որ բուն քաղաքի արևելեան մասը զաւելվայր է, որն իջնում է դէպի Ախուրեան գետը: Միջնաբերդը՝ դէպի բուն քաղաքը՝ բարձրագիւր է, իսկ ապա դէպի արևմուտք, Հարաւ և արևելք սկսում է ցածրանալ, միայն բուսականաչափ գնալով ընդհատվում է լուսահողից կազմուած ահագին բարձրութեամբ քարացած շերտի վերայ: Միջնաբերդի տակ, ուղղակի Հարաւային կողմն գտնվում է և բուն քաղաքի մասն, Հասնելով մինչև Մաղկոցաձորը, ջրի քարափի գլուխը, շրջապատուած լինելով պարիսպներով, որոնց մասին իրանց տեղն կը խօսեմ: Այս մասը տափարակ է և սա կազմում է երրորդ մասն: Բացի այդ երեք մասից, կայ և չորրորդ մասն, որը միանգամայն զատուած է Անիից. դա Ղզղալասու բերդն է: Անույ բնակութեան տեղերը արդէն վերջանում են երրորդ մասում, Միջնաբերդի տակ: Այդ երրորդ մասից դէպի Հարաւարևելք գնալով, մէկ ահագին քառաժառի վերայ գտնվում է Ղզղալասու բերդն: Այս բերդն և երրորդ մասը միացած են նեղ շղթայով, որ պարանոց կը կոչուի, միանգամայն ժայռոտ և դժուարագնաց: Պարանոցի վերայ բնակութեան Հետքեր չեն երևում:

Ղզղալասու բերդը պարանոցից շատ բարձր է գտնվում, այնպէս որ բերդը չորս կողմից ձորերով է պատած: Մակերևութի կողմանէ պէտք է նկատել, որ Հարաւային կողմն զաւելվայր է և Հասնում է մինչև Ախուրեան գետի աջ ափի վերայ գտնուող քարափի գլուխն: Բոլոր վերջիշեալ մասերը շրջապատուած են պարիսպներով, որոնցից շատերը անխախտ են մնացած, իսկ շատերն էլ միայն Հետքերը կան. այժմ պատմեմ թէ՛ այդ պարիսպները ո՞ր տեղերով են անցնում և թէ՛ ո՞ր տեղերը անխախտ մնացած են:

Այլևս առաջ ունենալով, որ Անույ Հիւսիսային կողմն բաց դաշտ է, Հետևաբար և վտանգաւոր թշնամեաց չառձակմունքների կողմանէ, այդ պատճառով այստեղ կազմած են երկու կարգ պարիսպներ, արտաքին և ներքին իրանց խրոխտ աշտարակներով (բուրջերով): Բացի այդ պարիսպներից, դոցանից դուրս, ահագին խրամ ևս եղել է, որ այժմ լցուած է: Այդ խրամն միացնում է Գլի ձորն Մաղկոցաձորի մի Զիւղի Հետ: Արտաքին պարիսպները և աշտարակները ցածր են ներքիններից: Արտաքին պարիսպները և բուրջերը այնպէս են դասաւորած, որ արտաքին պարսպի ետևը կայ ներքին պարսպի բուրջը, իսկ արտաքին բուրջի ետևը ներքին պարիսպն: Ներքին պարիսպները շինել է տուել Աշոտ Գ. Ողորմածը 964 թ. իսկ արտաքինը սորա որդի Սմբատ Բ. ն:

Ներքին պարիսպը երկապատիկ է, միայն ափսոս, որ արդէն ժամանակն Հետզհետէ այդ երկու երեսից մէկն կործանում է: Նրկապատիկ են և բուրջերի պատերը: Նոյնը անկարելի եղաւ ինձ նկատել արտաքին պարսպի և բուրջերի մէջ: Արտաքին պարիսպն արդէն վերջանալու վերայ է, տեղ-տեղ պատեր կան և բուրջեր, որոնց մասին կը յիշեմ ստորև: Ներքին և արտաքին պարիսպները շինուած են կարմիր քարից, միայն արտաքին պարսպի Հիմքն է սև քարից դրած. ներքին պարսպի և բուրջերի շինուածքն աւելի կուկիկ է: Բուրջերից մեծ մասը կիսաբոլորաձև է. կան և քառանկյունի ևս, բոլորեքեանք գմբէթաձև կամարներով ծածկուած են: Ինչպէս մի քանիսնեքն մէջ նկատեցի, այդ բուրջերում կան խորանձակ տեղեր, կան և սանդուղքներ, որոնցով բարձրանալիս են եղել: Կիսաբոլոր բուրջերի շրջապատները 20-ից մինչև 36 քաջ է:

Մեր շրջանառութիւնը սկսելով Գլի ձորի գլխին եղած բաղանիքից, տեսնենք թէ Հետզհետէ ի՞նչեր են երևում մեր առաջը: Բաղանիքից ոչ շատ Հեռու իսկ Գլի ձորի գլխին կան բարձր պատեր իրանց խրոխտ աշտարակներով. այս պատերն անխախտ են մնացած. պատն այստեղ անկիւնաձև է, ունի մէկ բալորաձև բուրջ, Հարաւարևելեան և Հիւսիսարևելեան կողմերից քանդակագործ խաղերով, և մէկ էլ մէկ քառակուսի բուրջ Հիւսիսարևելեան կողմից արձանագրութիւնով: Այս բուրջն մօտին գտնվում է մարդաչափ բարձրութեամբ Նրկանու գուռը, որը ուղղակի Գլի ձորի գլխին է բացվում: Պատերն ու բուրջերն դէպի Գլի ձորն—արևելեան կողմն—են նայում:

Երևանու դրան քառանկյունի բուրջից պատն արդէն իւր ուղղութիւնը շեղում է դէպի արևմուտք: Այս դրան ձախ կողքի պատն բոլորովին աւերուած է. Հետքերը կան միայն. բուրջն ևս կիսախախտ է: Այս կիսախախտ բուրջից դէպի արևմուտք գնալով, ձեր առաջին տեսնում էք ներքին պարսպի առաջին երեսն, բոլորովին շրջած և բռնած ամբողջ տեղը մինչև արտաքին պարիսպն 12 քաջ տարածութեամբ այստեղ ևս նկատվում է պարզ կերպով որ բուրջն ևս կրկնապատիկ է. այս պատն առաջից արդէն սկսվում է արտաքին պատը, ուր և կայ կիսաքանդ բուրջ: Այս բուրջից

յետոյ անցնելով կրկին դէպի արեւմուտք, կրկին հանդիպում ենք 17 քալի վերայ մի այլ բրջի, որը նշանաւոր է նրանով, որ միմեանց հանդէպ սլորուող օձերի քանդակներ կան 0-ձերը բերանները բացած են և կամենում են կլանել եղջերուին, որի բերանումը օղակ կա: Կիսաբոլորակ աշտարակի շրջապատը 23 քալ է. օձերի երկայնութիւնը հաւասար լինելով, իւրաքանչիւրը մօտ 11 քալ է: Այս պարիսպներն և բրջերը ուղիղ դէպի հիւսիս են նայում, արեւմտեան կողմի օձի տակ կայ արձանագրութիւն, իսկ վերին քանդակագործ խաչ: Այս օձերի բրջից մինչև Ս. Սարգսի դռան (խնդիր էլլալի) աջակողմեան բուրջն—կայ երկու կիսաբոլոր աշտարակ, մէկն քանդուած և մէկն բառանկիւնի բուրջ. մինչև այս քառանկիւնի բուրջը արտաքին պատը ոչնչացած է, իսկ աշտեղից կրկին երևում է և պատում է Ս. Սարգսի դռնը: Ներքին պարսպի մէջ կայ ահագին դուռն վերոյնը շեղ անուամբ. այդ դռան լայնութիւնը է 8 քալ. կարմարաձև է և կարմիր քարերից շինած: Աջ և ձախ ունի երկու ահագին կիսաբոլոր բարձր աշտարակներ: Ս. Սարգսի դռնից դէպի արեւմուտք շեղուելով կայ արտաքին պատումն արտաքին դուռն իւր բրջերով: Ս. Սարգսի դռան արեւելեան պատումն՝ խորանաձև տեղ կայ, որը ուխտատեղի է թէ՛ Հայոց և թէ՛ Թուրքաց համար: Ս. Սարգսի դռնից 40 քալի վերայ դէպի արեւմուտք կայ մէկ քանդուած բուրջ, որից յետոյ արդէն գալիս է երկրորդ օձերի բուրջն. այստեղի պատն կէսից քանդուած է, պատերի վերայ կան սև քարերից խաչեր: Երկրորդ օձերն այնպէս են ներկայացրած, ինչպէս առաջիններն, միայն սոքա աւելի կարճ են, որը երևում է կիսաբոլոր բուրջի շրջապատից—20 քալ տարածութեամբ. հետեւապէս և իւրաքանչիւր օձն 10 քալ երկայնութեամբ: Այս օձերն այնպէս բերաններն բացած կամենում են եղջերուին կուլ տալ, որի բերանումն այնպէս օղակ կայ: Այս երկրորդ օձերի բրջից մինչև Աւագ դուռն (չը հաշուելով կողքի բուրջը) կան երեք քանդուած և մէկ կանգուն բուրջ: Օձերի բրջի և կանգուն մնացած բուրջի միջի պատի վերայ կան հինգ խաչ, չինի ապակիով ծածկուած, միայն ջարդուոված են: Այս քանդուած բրջերի մէկի վերայ կայ խաչ և արձանագրութիւն: Աւագ դուռն աջ և ձախ ունի երկու ահագին բրջեր, որոնք ամենից բարձր են և ամենահզեւուն տեսանելի, այնպէս, որ Ղօջափանքի դաշտից շնորհիվ նկատելի են: Աւագ դուռն կամարաձև է, լայնութիւնը ութ քալ է. դռան գլխին կայ եղծուած արձանագրութիւն, դռան մօտ արտաքին կողմից երեք պահպաններն տեղ կայ: Աւագ դռան առաջն դռնովում է և արտաքին պարիսպն իւր աշտարակներով, կայ արտաքին դուռն, որը ներքին դռնից դէպի արեւմուտք է գտնվում, աջ և ձախ բրջեր ունենալով: Աւագ արտաքին դռնով ներս մտնելով ձեր առաջը դէմուդէմ—ներքին պարսպի պատի վերայ դուռ տեսնում էք ահագին քանդակ առիւծի, որի վերին կայ սև քարերից կազմած մեծ խաչ: Ձեր աջ կողմն, ներքին պարսպի բրջի վերայ, նոյնպէս նկատում էք արաբիկ տառերով գրուածք: Աւագ դռնից սկսած դէպի արեւմուտք կրկին արտաքին պարիսպներն անհետանում են, միայն քաշած տեղերի բարձրութիւններն են նշմարվում: Ներքին պարսպի վերաբերմամբ պէտք է շարունակել, որ աւագ դռնից սկսեալ մինչև Ղարսի դուռն, կանգուն մնացած բուրջ կայ չորս հատ, անխախտ պատ 6 հատ. կիսաւէր բուրջ և (վերին մասն խախտուած), քանդուած պատ մէկ հատ: Ղարսի դռան կողքերին կան երկու մեծ բուրջեր, որոնք շատ բարձր կամարով մնացած են, այս դուռն բոլորովին

լքուած է. այս դռնից սկսեալ պարիսպները դէպի ձորն են խոնարհվում, և բաւականաչափ երթալով դառնում են դէպի հարաւ և Ծաղկոցաձորի փոքրիկ փոսի գլխին անկիւն կազմում, այնպէս, որ Ղարսի դռնից մինչև Ծաղկոցաձորի անկիւնն կան երեք հատ բուրջ կանգուն մնացած, իսկ պատ չորս հատ, նոյնպէս անխախտ մնացած: Ղարսի դռնից դէպի արեւմուտք առաջին բուրջի վերայ կան խաչ և արձանագրութիւն: Այստեղ պէտք է չեղել, որ Ղարսի դռնից սկսեալ կրկին երևում են արտաքին պարսպի պատերը, որոնք գալով Ծաղկոցաձորի գլխին ներքին պարսպի անկիւնը շրջապատում են և մի ահագին բուրջ են կազմում և ապա ներքին պարսպի ուղղութեամբ դէպի հարաւ գնում: Ներքին և արտաքին պարիսպները անկիւն կազմելով գնում, վերջանում են Ծաղկոցաձորի դռնով, մինչև որին հասնելը արտաքին պարիսպն ունի մէկ կիսաւէր բուրջ. պատն նոյնպէս կանգուն կայ: Ծաղկոցաձորի դռան ներքին պարսպի կիսաւէր բուրջի և անկեան մէջ պատի վերայ կայ ահագին բարձրութեան վերայ քանդակագործ արծիւ (իմ կարծիքով) առիւծի վերայ նստած. այս պատերի աջակողմումն կան և քանդակուած խաչեր: Ծաղկոցաձորի դռան պատի ճակատն ուղիղ է, միայն մէջ տեղից քանդուած. հէնց այս դռան մօտն է վերջանում արտաքին պարիսպն: Ծաղկոցաձորի դռնից սկսեալ պատն արդէն քարափի վերայով է գնում, միայն բոլորովին քանդուած, որի հետքերն են նշմարելի, նկատելի է և մի կիսաւէր բուրջ. այստեղից պատն արդէն դէպի արեւմուտք է գնում և ապա բոլորովին միանգամայն դէպի հարաւ է գնում, որի ծռուելու անկիւնումն է գտնվում Ծաղկոցաձորի գլխին Արքունիական պալատն: Պալատից սկսեալ—լուսահողից քարացած բարձր շէնքի գլխով գնում է դէպի հարաւ և հասնում է մէկ քարից փորած ու Աստուածածին եկեղեցին, ուր և աշտարակ է կազմում (հետքերը կան). այստեղից դէպի Ծաղկոցաձորն իջնող երկու փոքրիկ ձորակների գլխներով անցնում է և հետզհետէ իւր պարզ նշանները կորցնում և հասնում Միջնաբերդի պարիսպն, կրկին Ծաղկոցաձորի գլխին. Միջնաբերդից դէպի հարաւ արեւմուտք, և միանում է Միջնաբերդի պարսպի հետ: Ծաղկոցաձորի դռնից մինչև Միջնաբերդն, ես դռներն հետքեր չը կարողացայ նշմարել, միայն անկարելի է հերքել դոցա գոյութիւնը, մանաւանդ, որ հարկը կը պահանջէր Ծաղկոցաձորն միացնել քաղաքի հետ, մինչդեռ Ծաղկոցաձորում տների հետքերն և Մաղարանները ցոյց են տալիս, որ այստեղ ևս բնակութիւն է եղել: Միջնաբերդի պարիսպն սկսվում է զօրանոցից և, գալով դէպի հարաւ-արեւմուտք, միանում է, ինչպէս ասացի, քաղաքի պարսպի հետ Ծաղկոցաձորի գլխին, որտեղից իւր ուղղութիւնը փոխում է դէպի հարաւ-արեւելք և հասնում է մինչև ս. Սարգսի վեցանկիւնանի եկեղեցւոյն, որտեղ անկիւն կազմելով, ուղղակի դէպի արեւմուտք է գնում և միանում զօրանոցի հետ. իսկ քաղաքի պարիսպն սկսվում է անկիւն կազմող աշտարակից և Ախուրեան գետի կրկին ձորագլխով (գօշն բաւականին ցածր թողնելով) անցնում է և հասնում մինչև (ըստ իմ կարծեաց) Կաթողիկոսարան (որը ուրիշները մղկիթ են անուանում): Այստեղ ցածրանում է և գօշն միջով անցնում, հասնում է մինչև կամուրջադուռն, որից է անցնում Ախուրեան գետի վերայ գտնուող կամուրջով անցնող ճանապարհը: Այս դուռը իւր լայնութեամբ աւագ դռան չափ է, ունի երկու բրջեր. աջակողմեան բրջի վերայ կայ արձանագրութիւն առիւծ, բրջերի գլուխները խախտուած են:

Գրեգորի Երզնկեան:

(Կը շարունակուի):

ՋԱՆԱՋԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մի սարսափելի դէպք:

Ռուս լրագրողները Հաղորդում են մի սարսափելի դուրսի մասին, որ օրերումս քննուել և աւարտուել է Օդեսայի նահանգական գատարանում:

Այդ գործը ներկայացնում է մի դարհուրելի դէպք, ուր որդին երևան է գալիս իբրև ընտանիքի Համար մի վրէժխնդիր Հայրասպան. . . Նողկալի էր լսել, ասում են լրագրողները, մանուկների պատմութիւնը այն սարսափների մասին, որոնցով անգուռայ ծերունի Հայրը լեցրել է նրա կեանքը. . . Հողով արի մարդիկ անգամ, լսելով այդ պատմութիւնը, չէին կարողանում դալել իրանց արտասուքը: Յանցաւորը մի Համակրելի պատանի է, Պաւէլ Գոմանովիչ անունով: Հանդիսականների բոլոր Համակրութիւնը այդ դժբախտ պատանու կողմն էր, կարեկցութեամբ լի Հայեացքների էր Հանդիպում նա ամեն կողմերից: Ինչպէս Հաստատեցին ականատեսները, գրեթէ մի օր չէր անցնում, որ չիշեալ ընտանիքի գլուխը—սպանուած Սպիրիդոն Գոմանովին, չի կատաղէր տանը: Այդ Հարեցող և ամէհի բռնակալը պատկերանում է մի այնպիսի գոյներով, որ դեռ լրագրողների մէջ նկարագրուած չեն: Ծերունին եղել է վերին աստիճանի վաղաշու, և մի ժամանակ նորա օրիորդ—աղջիկը Հաղիւ Հաղ աղատուել իւր Հօր ջանքաւոր միտուել: ՕրՀասական երեկոյին ծերունու գաւակները—Օբորինի թէյի խանութում գործակատարի պաշտօն վարող—որդին Պաւէլը, սորա ծաղկավաճառ քոյրը, 17 տարեկան Մատրենան և կրտսեր եղբայր Միխայէլը—գալիս են տուն, իրանց սովորութեան Համեմատ միատեղ:

Ճանը նոքա Հանդիպում են սովորական տեսարանի. Հօրից ծեծուած մայրը, նստած տան շէմքում, Հաղորդում է զաւակներին, թէ Հայրը այսօր աւելի սարսափելի է, քան թէ երբ և ինչ եղել է: Նա երկնչում է ներս մանել և այդ մասին նախազգուշացնում և իւր օրդկերանցը: Պաւէլը իւրփում է պատուհանին: Մահաւալի վերայից բարձրանում է Սպիրիդոնը, մօտենում է պատուհանին և, նախ բոլորովին չը Համաձայնելով որդուն ներս թողնել, յետոյ ասում է. «Ձեզ (իւր օրդկերանց) ներս կ'թողնեմ, բայց ձեր մօրը ոչ երբէք, թող այնտեղ սատակի. . . Որդիքը, Հօր վարմունքով բոլորովին վրդովուած, ասում են իրանց մօրը. «Մի վախենայ մայր, մենք չորս Հոգի ենք—կարող ենք պաշտպանուել մէկի դէմ»: Եւ ընտանիքը ներս է մտնում: Եղբրնաղորդը բռնում է կնոջ մազերից. այդ ժամանակ մօտենում է Պաւէլը, աղաչելով, որ Հայրը ձեռ չը տայ մօրը: «Ե՛հ, ուրեմն ես այնպէս կ'անեմ, ինչպէս արել է Թարաս Բուչքան: Ես—Թարաս Բուչքան եմ, ես կը սպանեմ քեզ»—գոռում է Հայրը պատանու վերայ և բռնում է նորա կրկորդից: Այդ վայրկեանին կատարվում է Հայրասպանութիւնը:

Որդուց դնդախով աջ քունքը վերաւորված, ծերունին դիտվալը ընկնում է մահաւալի վերայ և մի քանի րոպէս չից յետոյ Հոգին փչում է:

Հայրասպանը իւր մօր Հետ գիմում է ոստիկանատան, չաչանում է և խոտովանում իւր յանցանքը: Ի միջև այլոց, դատաստանում ստուգվեց, որ յանցանքը գործելու օրը Պաւէլը իւր արհեստակիցներին Հաղորդել է, թէ նորա Հայրը բոլորովին անտանելի է դառել և թէ, եթէ նա իրան էլ ոկսէ այնպէս տանջել, որպէս մօրը, Հետեւանք կարող է սարսափելի լինել:

Ի միջև այլոց, փաստաբանը յանցաւորի քրօջ Հարցրեց դատարանում, թէ արդեօք Հայրը ձգտել է խախտել նորա անմեղութիւնը: Օրիորդը դրական պատասխան տուեց, և յետոյ պատմեց այդ քոտմնելի դէպքի մասին. Հայրը վաղել է նորա ետեւից, բռնեց է. աղջիկը բոլոր ոյժով աշխատել է աղատուել Հօր ձեռից, գոռացել է, և միայն մօր դալուտն է աղատել նորան: Նրդուեալ դատաւորները Պաւէլ Գոմանովին արդարացրին:

Խմբագիր-Հրատարակիչ ԱՐԳՍՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խորէն ծալրագոյն վարդապետ Ստեփանէի Հրատարակած «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՈՅ» ամսագիրը

պիտի Հրատարակվի Պետերբուրգում կանոնաւոր կերպով Ժանւարի 1-ին և ընդհանուր գրականութեան ուղղութեամբ, ներկայ 1887 թուի Սեպտեմբեր ամսից քանի մի Հայազն երիտասարդների գործակցութեամբ և աշխատակցութեամբ: Տարեկան գինն է 5 մանէթ:

Հասցէն. Редакция „Манкаваржаноцъ“, Петербургъ, Невскій проспектъ, д. Армянской церкви.

ԱՌԱԿԱԳԻՐՔ

Ինքնագիր և թարգմանածոյ առաւինք և երգեր ժողովրդական լեզուով գրուած.

Ժողովեց Ա. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆՅՑ

Գինն է 50 կ.

Վաճառվում է „Կենտրոնական Գրավաճառանոցում“: Օտարաքաղաքացիք Զանապարհածախքի Համար ուղարկում են 15 կ.

5—5

ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ

Ըստ ժամակարգութեան Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ.

Պարզաբանեալ ի Տէր-Յովհաննէս քահ. Մկրեան.

Հրամանաւ Տ. Ներսիսի ս. Պատրիարքի եւ հանուածամբ կրօնային ատենի:

Այս ընտիր Աղօթագիրքը, որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժամակարգութեան ամփոփումն է, բայց աւելի կանոնաւորած և այնպէս յարմարեցրած, որ իւրաքանչիւր Հայքրիստոնեայ, ձեռքին ունենալով սորան, կարող է անխափան Հետեւել առօրեայ ժամատացութեանը և, ինչպէս ճշմարիտ Հաւատացեալ, կարգալ իւր եկեղեցու տղօթքները ըստ աւուր պատշաճի, տանը և եկեղեցումը: Աղօթքներից մի քանիսների թարգմանութիւնն ևս գրած է պարզ և դիւրին ոճով:

Սոյն աղօթագիրքը—ժամագիրքը, որ Հրատարակուած է ընտիր տպագրութեամբ զարգարած մի քանի շքեղ պատկերներով և սիրուն կազմած, արժէ ընդամենը 1 ր. 50 կ. մինչդեռ Հասարակ ժամագիրքները երկու ռուբլուց պակաս երբէք չեն արժենում:

Առաջարկում ենք սորան որպէս ընտիր և յարմար ընծայ ուսումնարանների աշակերտներին և աշակերտուհիներին:

ՀԱՇՈՒԵԿԱԲՈՒ

ԹԻՓԼԻՍԻ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԱՅԻ

91-ն Ապրիլ 1887

Պ Ա Յ Ա Ն Ջ Բ	Թիֆլիսում	Բազուայ բաժն.	Ընդամենը
1. Դրամարկ (առձեռն թղթագրամ)	40,804—81	26,351—14	67,155—95
2. Ընթացիկ Հաշիւ Պետական բանկային բաժնում	780,513—14	360,000 —	1,140,503—14
3. Զեղջումն (Disconto) մուրհակաց երկու ստորագրութեամբ	1,512,905—52	441,257—91	1,954,163—43
4. Զեղջումն տոկոսաբեր թղթերի, կտրոնների և այլն	16,152—44	365—59	16,518—03
5. Փոխադրութիւն գրաւականով՝			
ա) Պետութիւնից ապահովեալ տոկոսաբեր թղթերի	914,988—69	101,378 —	1,016,366—69
բ) Պետական ռազմական	131,849 —	4,785 —	136,634 —
գ) Ապրանքների	— —	65,437 —	65,437 —
դ) ոսկու և արծաթի	— —	10 300 —	10,300 —
6. Բանկային պատկանեալ տոկոսաբեր թղթեր	300,596—17	23,467—86	324,064—03
7. Ոսկի	3,179—02	116—18	3,295—20
8. Թղթակիցներ՝			
ա) Նոցա Հաշիւ (Loro)	927,382—96	— —	927,382—96
բ) Բանկային Հաշիւ (Nostro)	1,193,868—30	— —	1,193,868—30
9. Բաժնի Հաշիւը կենտրոնական վարչութեան Հետ	521,252—80	— —	521,252—80
Կենտրոնական վարչութեան Հաշիւը բաժնի Հետ	— —	34,368—54	34,368—54
10. Բողոքուած մուրհակներ	381,568 —*)	— —	381,568 —
11. Պայմանաժամը անցուցուած փոխադրութիւններ	10,500 —	— —	10,500 —
12. Ընթացիկ ծախսեր	11,351—94	4,038—23	15,390—17
13. Կահլարասիւք և սկզբնական ծախսեր	3,701—68	3,582—76	7,284—44
14. Յետ ստացուելիք ծախսեր	8,573—29	1,426—05	9,999—34
Բ. Ա.	6,759,177—76	1,076,874—26	7,836,052—02

*) Բողոքուած մուրհակներից փնտնները, որոնք կարող են տեղի ունենալ, ծածկելու համար յատկացուած է առանձին գումար 129,491 ռ. 17 Կ.

Պ Ա Ր Տ Բ	Թիֆլիսում	Բազուայ բաժն.	Ընդամենը
1. Հիմնական դրամագլուխ	1,000,000 —	— —	1,000,000 —
2. Պահեստի դրամագլուխ	145,031—46	— —	145,031—46
3. Արդիւնք 1885 թ. և պահեստ	129,491—17	— —	129,491—17
4. Դրամական աւանդներ՝			
ա) Պայմանաժամով	1,604,856 —	41,540 —	1,646,396 —
բ) Գ' Պահանջ	353,104 —	32,600 —	385,704 —
գ) Ընթացիկ Հաշիւով Հասարակ	1,075,945—33	233,964—76	1,309,910—09
դ) Պայմանաւոր	— —	184,694—15	184,694—15
5. Թղթակիցներ՝			
ա) Նոցա Հաշիւը (Loro)	743,747—54	— —	743,747—54
բ) Բանկային Հաշիւը (Nostro)	1,450,723—49	— —	1,450,723—49
6. Բաժնի Հաշիւը կենտրոնական վարչութեան Հետ	— —	549,097—79	549,097—79
Կենտրոնական վարչութեան Հաշիւը բաժնի Հետ	51,646—57	— —	51,646—57
7. Բանկային բաժնետոմսերու անվճար կտրոնների բաշխը 1882, 1883 և 1884 թ.	575—60	— —	575—60
8. Չվճարուած տոկոսներ աւանդների, ընթացիկ Հաշիւների և այլ գործողութեանց	54,990—14	3,937—46	58,927—60
9. Ստացուած տոկոսներ և յանձնարարականներ	53,602—90	22,420—59	76,023—49
10. Փոխանցիկ գումարներ	29,032—17	4,413—85	33,446—02
11. Արդիւնք 1886 թ.	66,431—39	4,205—66	70,637—05
Բ. Ա.	6,759,177—76	1,076,874—26	7,836,052—02